

ไม่ต้องเสียเวลาแช่ข้าวอีก เพราะการนึ่งข้าวเหนียวนั้นก่อนนึ่งต้องนำข้าวสารไปแช่น้ำ 5-6 ชั่วโมง

คนในชุมชนรุ่นอายุ 50 ปีขึ้นไป ยังจำประสบการณ์หาบกล่อ่งข้าวไปแลกข้าวสารในยุคนี้ได้ดี และเล่าประสบการณ์ให้คนรุ่นหลังฟัง เช่น แม่หลวงมอย หมอยา ชาวบ้านไผ่แพะ เล่าว่า “อย่างแม่หลวงมอยนี่ตะกอนมันกลั่นข้าวกะไปกล่อ่งข้าวถึงสิบเอ็ดสิบสองโมง ถูกกะนักเหี้ย ถึงสิบคนก่อน กะเอากล่อ่งข้าวไปแลกที่แจ้ห่ม กล่อ่งหนึ่งลิตรหนึ่ง บางเตือพ่ออาว ผ่าไปแหลม หาบมาจนพอบ่าแพ้ ถ้าไปหาบไปชาวแก่น ยามมานั้นเกือบชาวห้าชาวหกลิตร “โอ้ เกิบกะบ่ามีสิบดินเหี้ย ไปกันเป็นหมู่” (แม่หลวงมอยแต่ก่อนนั้นออกกลั่นข้าวต้องสานกล่อ่งข้าวจนถึงห้าทุ่มเที่ยงคืน ถูกก็มีมากถึง 10 คน เอากล่อ่งข้าวไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่ม ได้กล่อ่งละ 1 ลิตร บางครั้งอาผ่ากล่อ่งข้าวไปแลกด้วย หาบมาจนแทบไม่ไหว หาบไปแต่ละครั้ง 20 ใบ ตอนกลับก็ต้องหาบข้าวสารกลับมา 25-26 ลิตร รองเท้าก็ไม่มีใส่ด้วยไปกันเป็นกลุ่ม : ผู้วิจัย)

พ่อหลวงต้อ ดวงตั้ง ชาวบ้านแม่เป็นบอกว่า “ถ้าบ่าไปกล่อ่งข้าวบ่าได้กินข้าวละครับ เอากล่อ่งข้าวเหนียมาแลกกิน บางเตือกะได้ 2 แก่น 3 แก่น มาแลกข้าวบ้านนอกแพ้ ตัวไปบางเตือ ข้าวตอนบ่ามีพอแลกได้กะหมาไต่ตางไป ใส่บอไม้ไผ่ พอแห้วบ้านกะนั่งกัน” (ถ้าไม่สานกล่อ่งข้าวก็ไม่มีข้าวกิน ต้องเอากล่อ่งข้าวไปแลกข้าว บางครั้งสานได้เพียง 2 ใบ 3 ใบ ก็หิ้วมาแลกข้าวที่หมู่บ้านทางนอกนั้น บางทีมีออกกลางวันก็ยังไม่มีการจะกิน พอแลกข้าวได้ก็ต้องเอาข้าวสารแช่น้ำในกระบอกไม้ไผ่ระหว่างเดินทางกลับบ้านพอถึงบ้านก็เอามาหนึ่งกินกัน : ผู้วิจัย)

แม่หลวงปัน ตั้งอารมณ์ บ้านนางามก็พูดในทำนองเดียวกันว่า “พ่อแม่สอนไปกล่อ่งข้าวไปเอาไม้เอาดอกตวยพ่อตวยแม่ตวยไปขายแจ้ห่ม แจ้งบ่าแจ้ง กะพากันไป สักตีสี่นั้น่อเดินข้ามคดอย่างง่ามจีน ถึงแจ้ห่มกะแม่ตอนละ ขายได้แล้วมาบ้านกะบ่าตันต้องนอนจุกุ่น แล้วกะซื้อข้าวหาบบ้านน่อ” (พ่อแม่สอนสานกล่อ่งข้าวและไปเอาไม้ไผ่มาทำดอกกับพ่อแม่ ตามพ่อแม่ไปขายกล่อ่งข้าวที่แจ้ห่ม ซึ่งต้องตื่นแต่เช้ามีคติ 4 ก็ออกเดินทางเดินข้ามคดอย่างง่ามจีน กว่า จะถึงแจ้ห่มก็เป็นเวลาบ่ายกลับมาบ้านไม่ทันต้องนอนค้างที่แจ้ห่ม ขากลับก็ซื้อข้าวสารหาบบ้าน : ผู้วิจัย)

และพ่อหลวงคำอ้าย ดีมาก ชาวบ้านไผ่บงบอกว่า “บางเตื่อเขาไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่ม เขาจะกะไปทักวันสึด ไปกินข้าวกันที่วัดศรีหลวง พุ้นหนา ไปขอข้าวสุกหมู่ตุ้หมู่พระกินกัน อย่างแลกข้าวสารได้แล้วนี้เขาตึงไปกินที่วัดนั้นนะเต็มศาลาอีเตอะ กินข้าวกันนั้นนะ” (บางครั้งเขาไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่ม เขาจะกะไปให้ตรงวันพระ ไปกินข้าวกันที่วัดศรีหลวง กะไปขอข้าวสุกจากพระเณรที่วัดศรีหลวง พอแลกข้าวสารได้แล้วก็จะมารวมกันที่วัดกินข้าวกันเต็มศาลาวันนั้น : ผู้วิจัย)

ชีวิตในชุมชนยุคนี้จึงมีความผูกพันกับการทำกล่อ่งข้าวและไม้ไผ่มาก จนถึงกับเกิดสำนวนเชิงปริศนาคำทายขึ้นในชุมชนว่า “ยามหนุ่มเอาจามากินกับข้าว ยามแก่ยามเฒ่าเอาจามาเป็นเพื่อนหลับเพื่อนนอน” เป็นสำนวนที่สะท้อนให้เห็นสภาพสังคมและวิถีชีวิตของชุมชนกล่อ่งข้าวได้เป็นอย่างดี ซึ่ง

พ่อหลัก ลาภเกิด แห่งหมู่บ้านไผ่แพะ ได้ขยายความสำนวนปริศนาข้างต้นนี้ว่า “ที่ว่ายามหนุ่มเอาจามากินกับข้าว กะคือหน่อไผ่นะ เขาไปเอาจามากินกับน้ำพริกมายำมาแกงกินกับข้าว พอไม้ไผ่แก่มาเขาจะไปเอาจามาเป็นคอกไปกล่อ่งข้าวกันคู่หลังห่อหลังเอื้อน ไปกันทั้งวันทั้งคืน ไปจนเด็กเดินเก้งกิ้ง จนพอเขาได้กล่อ่งข้าวไปแลกข้าวของได้มาเป็นของกินของใช้ เป็นเพื่อนหลับเพื่อนนอนอย่างนี้แหละ” สำนวนดังกล่าวจึงสะท้อนให้เห็นผู้คนในชุมชนมีความสำนึกว่าไม้ไผ่มีคุณประโยชน์มีคุณค่าต่อการดำรงชีวิตของชุมชน

ในยุคนี้คนในชุมชนบางครอบครัว ซึ่งมีฐานะค่อนข้างดี คือมีไร่นามาก มีข้าวเพียงพอบริโภคตลอดปี ก็ได้รับซื้อกล่อ่งข้าวรับแลกกล่อ่งข้าวไปขายต่อในตัวเมืองลำปางด้วยเหมือนกัน แต่อัตราการแลกเปลี่ยนกล่อ่งข้าวกับข้าวสารจะถูกกว่าที่แจ้ห่ม คือถ้าที่แจ้ห่มจะแลกได้ในอัตรากล่อ่งข้าว 1 กล่อ่ง แลกข้าวสารได้ 1 ลิตร บางทีก็กล่อ่งข้าว 10 กล่อ่ง แลกข้าวสารได้ 15 ลิตร แต่ถ้าในชุมชนแล้วจะเป็นอัตรากล่อ่งข้าว 3 กล่อ่ง แลกข้าวสารได้ 2 ลิตร ดังนั้นคนที่ต้องการปริมาณข้าวสารมากจึงยังนิยมเดินเท้าหาบกล่อ่งข้าวไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่มกันอยู่ คนในหมู่บ้านที่รับซื้อกล่อ่งข้าวในยุคนี้ มีหลายคนซึ่งพ่อหลวงจี้ ดีมาก (2542 สัมภาษณ์) บอกว่า “ตั้งแต่เป็นละอ่อนมาจะเห็นพ่อหลวงแก้ว พ่อหลวงหนานศรี พ่อหลวงจันทา พ่อหลวงเป้ง หมู่นี้รับซื้อกล่อ่งข้าวไปขายเวียงพูน เวลาไปก็จะฟันไม้ข้างคาดเป็นแพเตรียมไว้ที่สบตา บ้านกวางนี้ แล้วกะจ้างเขาหาบกล่อ่งข้าวไปบ้านกวางไปใส่แพ แล้วล่องน้ำวัง

ไปจนถึงเวียงฟู้น ขายตวยทางไปตั้งแต่บ้านหมาก บ้านแดง กะขายล่องไปจนถึงเวียง
ลำปางฟู้นนะ”

ทุกครอบครัวในชุดนี้ถึงแม้จะทุกข์ยากลำบากมากเพียงใด แต่ทุกคนก็ขยันขันแข็งช่วย
กันทำกล่องข้าว ทั้งเด็กทั้งผู้ใหญ่ ทุกครอบครัวต่างถ่ายทอดฝึกหัดลูกหลานของตนทำกล่อง
ข้าว จนเป็นการสร้างจิตสำนึกให้วัยรุ่น และวัยที่พร้อมจะมีครอบครัวให้สำนึกถึงภาระหน้าที่
ในสังคมแห่งนี้ ดังปรากฏ
ถ้อยคำเตือนคนรุ่นนี้ว่า

“ถ้าดูไปกล่องข้าวบ่าข้างมีเมียกะเลี้ยงเมียบ่าคุ้ม มีผัวกะเลี้ยงผัวบ่าคุ้ม” หรือ “ดูไป
กล่องข้าวบ่าข้าง บ่ามีผัวเป็นผัวเป็นเมีย” หรือ “ถ้าดูบ่าหัดไปกล่องข้าว ดูจะกลั่นข้าวตาย”
 เป็นต้น

พ่อหลวงจี้ ดีมาก ชาวบ้านได้ฟังได้เล่าถึงชีวิตสมัยเป็นวัยรุ่น เมื่อ 60 ปีที่ผ่านมาว่า
คนได้หัดสานกล่องข้าวกับคนเฒ่าคนแก่ตอนที่ “ลงท่า” น้ำแม่ตำกับเพื่อนว่า “ไอ้สมัยตะก่อน
มันม่วนเหลือกว่านี้ เดือนสี่เดือนห้า ผักหวานมันบานดอก กะไปตวยสาว ชวนกันไป จ้อยกัน
ในป่าฟู้นอัน ๆ นะ เก็บผักหวานกันจวบจนชมแก่กันภายในป่าฟู้น ลงเทื่อกะห่อข้าวไปตวยบ่าว
ตวยสาว แฟนไผแฟนมัน อย่างว่ะ บ่านันกับอีนัน บ่านันกับอีนัน พ่อชายกะฟันไม้ซางแบก
ไปหุไว้ เฮกะฟันตัดเป็นก้อมเป็นก้อม ถิน โปะ หื้อแม่หญิงสืบเต็มออก แล้วกะเอาปิ่นกัน
แบก อย่างได้ 60 ท่อน จะนี้เฮเอาสามสิบ สามสิบห้า หื้อเขาเหี้ย ชาว ชาวห้าอีกา แล้วหาบ
มาบ้านแล้วเอามาไปกล่องข้าวกัน สมัยนั้นหมู่ทางใต้เพิ่นกะไปกันที่ร่มเกล้าม่วงน้อย อย่างบ้าน
เฮอยู่ทางเหนือกะร่มนี้ จูแม่ตำ จูทำน้ำนี้ มาจุมกันนี้ ตะก่อนมันหังเอากันแท้นอ จุมกันเป็น
หมู่ กินข้าวตอนแล้วกะกำตอกไฟตอกมันลงท่าฟู้น สานกล่องข้าวกันจนน้ำฟู้น อู้กันหลายอย่าง
หลายราย มีกะหมู่พ่อชาย หมู่บ่าวหนา หมู่สาวเขาจะยังเรื่อน ใหม่ ๆ เฮกะไปเผิกกับคนเฒ่าที่
เพิ่นลงทำน่านะ มันหลายคนไปยะหั้น เพิ่นทิงสอนว่า “นี่ยกนี้ อันนี่ยกอย่างอ้อ” บัดคนหนึ่ง
มาแถม ลงเทื่อเฮจะผิด “ไอ้คิงยะบ่ถูกนะ” เพิ่นกะสอนหื้อเฮา”

(ไอ้ สมัยก่อนสนุกกว่าปัจจุบันนี้มาก พ่อเดือนมกรา-กุมภา ก็ไปเก็บผักหวานซึ่งกำลัง
บานดอก ไปกับสาว ๆ ร้องขับลำนำเพลงหยอกล้อกันในป่า บางครั้งก็ห่อข้าวไปด้วย ไปกัน
เป็นคู่แฟนใครแฟนมัน ผู้ชายก็ตัดไม้ไผ่ซางแบกมารวมไว้ตัดให้เป็นท่อน ๆ ผ่านเป็นซีกให้
ผู้หญิงจักเอาเนื้อไม้ออกทิ้ง แล้วก็แบ่งปันกันถ้าได้ 60 ท่อนก็ให้ผู้หญิง ยี่สิบ ยี่สิบห้า แล้วหาบ

มาบ้านเอามาสานกล่อ่งข้าว บ้านไผ่ปงสมัยก่อนนั้น ทางใต้หมู่บ้านนิยมไปสานกล่อ่งข้าวได้ร่มมะม่วงน้อย ทางเหนือนิยมสานกันที่ทำน้ำแม่คำ มารวมกันเป็นกลุ่ม ๆ พอกินข้าวกลางวันเสร็จก็ถือดอกของใครของมันลงไปทำน้ำ พุดคุยกันไปโดยมากเป็นพวกผู้ชายและพวกหนุ่ม พวกผู้หญิงนิยมทำกันที่บ้าน ใหม่ ๆ เราก็ฝึกหัดกับคนเฒ่าคนแก่ที่มาลงทำด้วยกันนั้น ไปกันหลายคนท่านก็ช่วยสอนให้แนะนำให้ บางทีเราทำผิดท่านก็บอกก็แก้ไขให้เรา : ผู้วิจัย)

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่ายุคเดินเท้า - ล่องแพนี้มีชีวิตในชุมชน จึงวนเวียนอยู่กับการยังชีพให้อยู่รอดด้วยการ “ปลูกข้าวนา - ยะข้าวไร่ - ไปกล่อ่งข้าว” ชุมชนกับการผลิตกล่อ่งข้าว จึงมีความสัมพันธ์กันและเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตผู้คนในชุมชน ซึ่งคนส่วนใหญ่มีจิตสำนึกในคุณค่าแห่งการพึ่งพาตนเอง จากภูมิปัญญา จากน้ำพักน้ำแรงของตนเองให้พอ “มีกิน” มากกว่า “มีเงิน” และเป็นชุมชนที่มีความตระหนักและรู้คุณค่าของทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เช่น ทรัพยากรไม้ไผ่ ว่าเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต “ชุมชนกล่อ่งข้าว” ตำบลเมืองมายแห่งนี้

ยุคทางรถลากไม้

ยุคทางรถลากไม้เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2501-2510 เป็นยุคที่มีนายทุนในจังหวัดลำปางเข้ามาทำสัมปทานป่าไม้รอบชุมชนตำบลเมืองมาย การทำไม้ในยุคนี้จะใช้รถบรรทุกลากไม้ซุงไปโรงเลื่อย ไม้ใช้วิธีล่องซุงตามลำน้ำแม่วังอย่างในยุคก่อน ดังนั้น บริษัททำไม้จึงตัดทางสำหรับรถลากไม้เข้าสู่ป่ารอบ ๆ ชุมชน ให้สามารถขนไม้จากป่าออกสู่ถนนสายลำปางแจ้ห่ม โดยทางรถลากไม้จะตัดมาทางสบปูลู สบหลวง และบ้านวังกวาง ซึ่งมีแม่น้ำวังกั้นอยู่ระหว่างสบหลวงกับบ้านวังกวาง เส้นทางรถลากไม้ดังกล่าวนี้ สามารถใช้ได้เฉพาะหน้าแล้ง คือประมาณเดือนกุมภาพันธ์ ถึงเดือนพฤษภาคมเท่านั้น ในช่วงฤดูฝนรถลากไม้ไม่สามารถเข้าออกได้

ถึงแม้พื้นที่รอบ ๆ ชุมชนตำบลเมืองมายมีทางรถลากไม้แต่คนในตำบลเมืองมายก็ยังเดินทางติดต่อกับชุมชนภายนอกลำบากเหมือนยุคเดินเท้า-ล่องแพ เพราะว่าทางรถลากไม้ไม่ได้ตัดเข้าชุมชนหมู่บ้านแต่ตัดเข้าสู่ป่า ซึ่งอยู่ห่างไกลหมู่บ้าน แต่อย่างไรก็ตามชาวบ้านไผ่ปงบ้านไผ่แพะ และแม่เบ็นก็พออาศัยเส้นทางรถลากไม้จากสบหลวงไปสู่ถนนลำปางแจ้ห่ม เพื่อขึ้นรถโดยสารเข้าไปในตัวเมืองลำปางได้บ้าง ส่วนชาวบ้านนางาม บ้านนาไหม้ ก็ยังคงใช้วิธีเดินเท้าจากหมู่บ้านข้ามภูเขาตรงดอยง่ามจันและทะลุถึงบ้านม่วงแล้วออกสู่ถนนสายลำปางแจ้ห่ม

นายเย็น ลาภมาก (2542:สัมภาษณ์) ได้เล่าถึงการเดินทางติดต่อภายนอกของคนในยุคนี้ไว้ตอนหนึ่งว่า “ตอนมีทางรถลากไ้ก็นักบ่ใช้ว่าเขาจะเข้าออกไปมาสะดวกหนา อู้ก็อู้เอะบ้านเฮานี้อู้จักหนทางรถหรือว่ามีทางรถเข้าไ้ก็นักบ่ใช้เขาจะมีมาแม่ลูนที่หลังนี่ยังทางไปแจ้ห่มจ้ราย เพิ่งมีตอน 2518 สมัยศึกฤทธิ์ สมัยเงินผัน อย่างทางรถลากไ้ที่ว่านี้ใช้ไ้เฉพาะหน้าแล้ง ประมาณเดือนกุมภาพันธ์ถึงพฤษภาคมเท่านั้นะ มันบ่ใช้ตัดผ่านบ้านหนา อย่างดีก็ผ่านทุ่งผ่านนาเฮาก็พอใช้ลื้อไปไ้ได้ อย่างจะไปขึ้นรถยนต์ไปเวียงเฮาก็ไปทางนี้ไปถึงวังกวาง ข้ามน้ำวังไปทางสบห้วยหลวงตวยทางรถลากไ้ไปหาหนทางรถยนต์ไปเวียง นี้อู้เฉพาะหน้าแล้งหนา ถ้าเป็นหน้าฝนนี้ลำบากกรับ อย่างจะข้ามแม่น้ำวังนี้จำเป็นต้องแปลงแพต่อแพพากันลื้อแพข้ามน้ำแม่วังไปเหมก้าก่อนหนา”

ยุคนี้คนในชุมชนยังผลิตกล่อ่งข้าวกันอยู่ทุกครอบครัวโดยเฉพาะอย่างยิ่งในช่วงใกล้เทศกาลต่าง ๆ จะผลิตกันมาก เช่น เทศกาล “ยี่เป็ง” “ตั้งธรรมหลวง” จนถึง “ปีใหม่ (สงกรานต์)” เมื่อसानกล่อ่งข้าวไ้มากพอแล้วบางคนก็หาบไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่ม บางคนก็แลกข้าวสารกับพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้าน ซึ่งไม่ต่างจากยุคเดินเท้า-ล่องแพมากนัก คนรับซื้อกล่อ่งข้าวในหมู่บ้านยุคนี้มีมากขึ้น ในยุคนี้มีพ่อค้านำข้าวสารและสิ่งของมาขายตามแถบชุมชนริมน้ำวังตรงสบหลวง (สบห้วยหลวง) บ้านวังกวาง ทำให้ชาวบ้านเดินทางมาซื้อข้าวสารและสิ่งของที่สบหลวง วังกวาง กันมากขึ้น และมีคนในหมู่บ้านนำข้าวสารมาขายในหมู่บ้านและรับแลกกล่อ่งข้าวกับข้าวสารในหมู่บ้านกันมากขึ้น

โรงเรียนแห่งที่สองของชุมชนได้ตั้งขึ้นในยุคนี้ที่บ้านนาใหม่ คือโรงเรียนบ้านนาใหม่ ซึ่งตั้งขึ้นใน พ.ศ. 2505 ในยุคนี้ทั้งโรงเรียนบ้านไผ่งามและโรงเรียนบ้านนาใหม่ เป็นโรงเรียนที่มีความสัมพันธ์ที่ดีกับชุมชน ครูจะพักอยู่ในหมู่บ้าน เข้าร่วมกิจกรรมงานประเพณี งานบุญร่วมกับชุมชนเหมือนเป็นสมาชิกคนหนึ่งของหมู่บ้าน ชาวบ้านให้ความนับถือครูเสมือนเป็นผู้นำชุมชน แต่บทบาทของโรงเรียนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตกล่อ่งข้าวในชุมชนยังไม่ปรากฏแต่อย่างใด

ชีวิตผู้คนตำบลเมืองมายในยุคนี้ยังไม่แตกต่างจากยุคเดินเท้า-ล่องแพมากนัก แต่ก็นับไ้ว่าเป็นยุคที่ชาวบ้านลำบากน้อยลงสามารถติดต่อซื้อขายแลกเปลี่ยนข้าวสารกับชุมชนริมแม่น้ำวัง คือแถบวังกวางและสบห้วยหลวง ซึ่งอยู่ไม่ไกลชุมชนนัก นอกจากนี้การหาซื้อ แลกเปลี่ยนข้าวสารก็สะดวกขึ้น เพราะมีคนนำข้าวสารมาขายถึงในหมู่บ้าน การดำเนินวิถีชีวิตจึง

เปลี่ยนแปลงไปบ้างเล็กน้อย ตามสภาพสังคมยุคนี้ แต่สิ่งหนึ่งที่สังคมแห่งนี้เหมือนเดิมไม่เปลี่ยนแปลงก็คือยังคงความเป็น “ชุมชนผลิตกลองข้าว”

ยุคสร้างเขื่อน-สร้างทางสู่หมู่บ้าน

ยุคสร้างเขื่อน - สร้างทางสู่หมู่บ้าน เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2511-2529 ยุคนี้ชุมชนตำบลเมืองมายได้รับผลกระทบจากการสร้างเขื่อนกัวลม ทำให้เส้นทางติดต่อกับชุมชนภายนอก ซึ่งใช้เส้นทางข้ามแม่น้ำวังออกสู่ทางรถยนต์ ที่สบห้วยหลวงถูกตัดขาดจนต้องตัดทางเข้าสู่หมู่บ้านเชื่อมระหว่างบ้านไผ่ปางกับบ้านสบมาย ซึ่งเป็นเส้นทางสายแรกที่เปิดชุมชนเมืองมายออกสู่ชุมชนภายนอก

กรมชลประทานเริ่มดำเนินการโครงการก่อสร้างชลประทานกัวลมในปี พ.ศ. 2508 เริ่มก่อสร้างตัวเขื่อนใน พ.ศ. 2511 สร้างเขื่อนเสร็จและสามารถเก็บน้ำได้ในปี พ.ศ. 2515 พื้นที่ตำบลเมืองมายริมฝั่งน้ำแม่วังถูกน้ำท่วม บ้านวังกวางต้องอพยพไปอยู่นิคมกัวลม บ้านสบห้วยหลวงซึ่งเป็นแหล่งค้าขาย และเส้นทางสำคัญที่คนในชุมชนใช้เดินทางติดต่อทางรถยนต์สายลำปางแจ้ห่ม ก็ถูกน้ำท่วม ดังนั้นในปี 2515 กรมชลประทานจึงต้องสร้างทางจากบ้านสบมายไปบ้านไผ่ปางเป็นระยะทาง 12 กิโลเมตร ตามข้อเรียกร้องของประชาชนตำบลเมืองมาย และในปี 2518 ซึ่งเป็นสมัย “เงินผัน” ตำบลเมืองมายได้งบประมาณสร้างถนนดินจากบ้านไผ่แพะไปแจ้ห่มเป็นระยะทางยาวประมาณ 16 กิโลเมตร หลังจากที่ชุมชนมีถนนสองสายนี้แล้วชีวิตความเป็นอยู่ของผู้คนเริ่มเปลี่ยนแปลงไป

ความเปลี่ยนแปลงที่ปรากฏชัดเจนคือการติดต่อแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลกับสังคมภายนอกมีมากขึ้น สะดวกรวดเร็วขึ้น ในยุคนี้คนในชุมชนเริ่มปลูกพืชเศรษฐกิจเช่น หอมกระเทียม ถั่วลิสง นอกจากนี้เริ่มมีพ่อค้าจากต่างถิ่นเข้ามารับซื้อผลผลิตเช่น หอม กระเทียม กลองข้าว และของป่า

ในยุคนี้การทำสัมปทานป่าไม้ในเขตตำบลเมืองมายก็ยังดำเนินอยู่เช่นเดิมและใน พ.ศ. 2518 ทางกรมได้ประกาศเขตป่าสงวนแห่งชาติแม่คำ แม่มาย ครอบคลุมพื้นที่ตำบลเมืองมาย ชุมชนตำบลเมืองมายทั้ง 5 หมู่บ้าน ยังไม่มีไฟฟ้าใช้ นอกจากมีโรงเรียนเพิ่มขึ้นอีก 2 แห่งเท่านั้น คือ โรงเรียนบ้านนางาม และโรงเรียนบ้านแม่เบิน ทำให้ตำบลเมืองมายมีโรงเรียนครบทุก

พื้นที่ แต่กว่าจะมีโรงเรียนครบทุกพื้นที่ชาวบ้านต้องรอนถึง พ.ศ. 2520 ซึ่งเป็นปีที่ตั้งโรงเรียนบ้านแม่เป็นนั่นเอง

ยุคนี้คนในตำบลเมืองมายยังคงผลิตกล่อ่งข้าวขายกันทุกครอบครัว คนในหมู่บ้านเป็นพ่อค้าคนกลาง รับซื้อกล่อ่งข้าวไปขายในเมืองลำปางและจังหวัดใกล้เคียงกันมากขึ้น โดยใช้รถปิกอัพบรรทุกกล่อ่งข้าวไปขายบ้าง อาศัยรถยนต์โดยสารบ้าง

แต่ในปลายยุคนี้ราว พ.ศ. 2528-2529 คนในชุมชนเริ่มผลิตกล่อ่งข้าวกันน้อยลง เพราะว่าสามารถหารายได้จากการปลูกหอม ปลูกกระเทียม และขายของป่า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คนในชุมชนเริ่มเกิดกระแสร้างบ้านไม้สักไว้ขายให้แก่ชาวนุญ จึงทำให้คนประกอบอาชีพสานกล่อ่งข้าวมีน้อยลง

ในขณะที่คนในชุมชนเริ่มผลิตกล่อ่งข้าวกันน้อยลง ทางโรงเรียนกลับให้ความสนใจในการผลิตกล่อ่งข้าวของชุมชน กล่าวคือในปี 2529 อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านไผ่งาม คือ นายประดิษฐ์ เสารพันคำ ได้จัดกิจกรรมการเรียนรู้ให้นักเรียนชั้นประถมตอนปลาย ฝึกหัดสานกล่อ่งข้าวกับคนเฒ่าคนแก่ในหมู่บ้าน และมอบหมายให้ อาจารย์สุปราณี เกื้อหนูน รับผิดชอบการเรียนการสอนสานกล่อ่งข้าว นอกจากนี้โรงเรียนยังได้พานักเรียนที่สานกล่อ่งข้าวเป็นไปแสดงสาธิตการสานกล่อ่งข้าวในงานนิทรรศการของสำนักงานการประถมศึกษาจังหวัดลำปาง ที่โรงเรียนบ้านปงสนุก อำเภอเมือง จังหวัดลำปางอีกด้วย

นางวิไล บุญยีน (2542: สัมภาษณ์) ได้เล่าว่า ตนเองและเพื่อนอีก 3 คน เป็นตัวแทนของโรงเรียนไปแสดงสาธิตการสานกล่อ่งข้าวดังกล่าว ยังประทับใจเหตุการณ์ครั้งที่เป็นนักเรียนโรงเรียนบ้านไผ่งาม และได้เล่าตอนหนึ่งว่า “ตอนหมู่เจ้าอยู่ ป.6 สมัยครูประดิษฐ์ เสารพันคำ เป็นที่ให้นักเรียนหัดไปกล่อ่งข้าวกับคนเฒ่า ยังจำได้อยู่หนาตอนที่เป็นพาไปไปกล่อ่งข้าวที่เวียง โรงเรียนบ้านปงสนุกนั้นหนา ไปกัน 4 คน กับเพื่อนมี ศรีมูล หมอยา เสาร เกิดผลปราณี ลาภเกิด (บุญยีน) แล้วครูประดิษฐ์นี้เป็นดีแท้ ๆ เลยเจ้า ชาวบ้านกะอัก นักเรียนกะอักตอนเป็นย้ายไปนักเรียนให้กันคู่คน หมู่เจ้ากะให้ พอถึงปีใหม่ ชาวบ้านพากันไปดำหัวทั้งหมดบ้านเลย” (ตอนที่พวกเราเรียนอยู่ชั้น ป.6 สมัยครูประดิษฐ์ เสารพันคำ ครูให้นักเรียนไปฝึกสานกล่อ่งข้าวกับคนเฒ่าคนแก่ ยังจำได้อยู่เลยตอนที่ครูพาไปแสดงสานกล่อ่งข้าวที่โรงเรียนปงสนุกที่ในเมืองลำปาง พวกเราไปกัน 4 คนกับเพื่อนคือ ศรีมูล หมอยา เสาร เกิดผล ปราณี

ลาเกิด ครูประดิษฐ์นี้ท่านเป็นคนดีมากชาวบ้านและนักเรียนรักมาก ตอนที่ท่านย้ายไปนักเรียนร้องไห้กันทุกคน พวกเราก็อธิษฐานให้ พอถึงสงกรานต์ ชาวบ้านพากันไปคำหัวครูประดิษฐ์กันทั้งหมู่บ้านเลย : ผู้วิจัย)

พอสรุปได้ว่ายุคนี้ชีวิตผู้คนในชุมชนได้เปลี่ยนแปลงไป เพราะมีถนนสู่หมู่บ้าน มีความสะดวกสบายกว่ายุคก่อน ๆ ชาวบ้านเริ่มสนใจการผลิตถ่อข้าวน้อยลงแต่โรงเรียนกลับให้ความสนใจการผลิตถ่อข้าวซึ่งนับเป็นจุดเริ่มต้น “การนำกระบวนการเรียนรู้ผลิตถ่อข้าวเข้าสู่โรงเรียน”

ยุคทางรถขาว-รถแดง

ยุคทางรถขาว-รถแดง เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2530-2536 ยุคนี้มีขบวนการนายทุนเข้ามาลักลอบตัดไม้สักในป่ารอบ ๆ ชุมชน ซึ่งคนในชุมชนรู้จักขบวนการนี้ในนาม “รถขาว” และ “รถแดง” คือมีนายทุน 2 กลุ่ม กลุ่มหนึ่งใช้รถปิกอัพสีขาว อีกกลุ่มหนึ่งใช้รถปิกอัพสีแดง เป็นพาหนะขนไม้เถื่อน ในป่ายุคนี้จึงมีทางถ่อถ่อสำหรับรถขาว-รถแดง เหล่านี้ เพื่อใช้เป็นเส้นทางหลบเลี่ยงเจ้าหน้าที่ป่าไม้และขนไม้ออก สู่ “ตลาดไม้เถื่อน” ยุคนี้นับเป็นยุค “ถ่อข้าวเสื่อมความนิยม” การผลิตถ่อข้าวในชุมชนถึงจุด “ตกต่ำที่สุด” คนในชุมชนเลิกทำถ่อข้าวแล้วหันไปรับจ้างนายทุนไม้เถื่อน เพราะว่าได้เงินค่าจ้างสูงกว่าการทำถ่อข้าวขาย

ในยุคนี้ชาวบ้านทั้งชายทั้งหญิงไปรับจ้างตัดไม้แบกไม้ในป่า ผู้ชายจะทำหน้าที่ตัดไม้เลื่อยไม้โดยใช้เลื่อยวงเดือนหรือ “ค้ำโกกรก” และเลื่อยยนต์ ส่วนผู้หญิงก็จะทำหน้าที่แบกขนไม้โดยใช้หมอนใบเล็ก ๆ รองบ่า จนเกิดมีสำนวนเรียกการรับจ้างแบกไม้ของผู้หญิงกลุ่มนี้ว่า “ทำงานแบกหมอน” ในป่ายุคนี้จะได้ยินเสียงเลื่อยยนต์ดังก้องป่าเป็นระยะ ๆ จนชาวบ้านเรียกเลื่อยชนิดนี้ตามเสียงดังของมันว่า “เลื่อยโอโอ” ตำบลเมืองมายยุคนี้มีไฟฟ้าใช้ 4 หมู่บ้าน คือ บ้านไผ่ปลง บ้านไผ่พะยะ บ้านนางาม และบ้านนาใหม่ ส่วนบ้านแม่เงินไฟฟ้ายังไม่มี

ชาวบ้านที่ “ทำงานแบกหมอน” และ “ทำงานในป่า” ตัดเลื่อยไม้ในป่าวันหนึ่งจะมีรายได้คนละประมาณ 300 บาท ซึ่งเป็นรายได้ที่สูงมาก และเป็นรายได้ที่คนในชุมชนไม่เคยได้มาก่อนเลย เกือบทุกคนรอรับจึงเลิกอาชีพอื่นแล้วหันมารับจ้างตัดเลื่อยไม้ และแบกขนไม้ในป่าแทนส่วนการสานถ่อข้าว ซึ่งเคยเป็นอาชีพเสริมของทุกคนเรื่อนนั้นก็เลิกทำกัน

คงเหลือแต่คนเฒ่าคนแก่เท่านั้นที่ยังสานกลองข้าวอยู่ รายได้ในการสานกลองข้าวชุกนี้กลองข้าวใบหนึ่งจะมีราคา 6 บาท วันหนึ่งสานได้เพียง 2 ใบ 3 ใบ เท่านั้น ซึ่งนับว่าเป็นรายได้ น้อยมากเมื่อเปรียบเทียบกับการทำงานในป่า ผู้ปกครองนักเรียนส่วนใหญ่ไปรับจ้างในป่าดังกล่าว มีรายได้ดีจึงทำให้เด็กนักเรียนได้รับเงินค่าขนมจากพ่อแม่ และพกเงินไปโรงเรียนกันทุกคน จนมีคำพูดล้อเล่นในหมู่ครูกันว่า ชุกนี้เป็นชุก “นักเรียนรวย-ครูจน” นอกจากชาวบ้านจะมีรายได้จากการรับจ้างทำงานในป่าแล้ว ในปลายชุกนี้บางคนที่มีเงินทุนก็จะลงทุนซื้อช้างไว้ชักลากไม้ท่อนเพื่อปลูกบ้านไม้สักเลื่อน ไว้ขายให้แก่ขายทุนไม้เลื่อนต่างถิ่น สร้างรายได้ให้อีกทางหนึ่ง ช่วงนี้ในตำบลเมืองมายมีช้างร่วม 100 ตัว

การทำสัมปทานไม้ในป่าพื้นที่ตำบลเมืองมาย ได้สิ้นสุดลงเมื่อรัฐบาลได้ประกาศยกเลิกสัมปทานไม้ทั่วประเทศ ในปีพ.ศ. 2532 ถึงแม้ว่ารัฐบาลจะประกาศ “ปิดป่า” ยกเลิกสัมปทานไม้ทั่วประเทศแล้วก็ตามแต่ขบวนการลักลอบทำไม้เถื่อนในพื้นที่ตำบลเมืองมาย ยังคงมีอยู่ต่อมาอีกหลายปี กว่าขบวนการ “รถขาว-รถแดง” จะสิ้นสุดลงในปลายปี พ.ศ. 2536 เมื่อทางการได้เข้มงวดปราบปรามการทำไม้เถื่อนอย่างจริงจัง

ถึงแม้ว่าชุกนี้เป็นชุก “กลองข้าวเสื่อมความนิยม” เป็นชุกที่การผลิตกลองข้าวในชุมชน “ตกต่ำ” ถึงขีดสุดแล้วก็ตาม แต่ปรากฏว่าในโรงเรียนบ้านไผ่งาม ยังคงการจัดกิจกรรมการเรียนรู้เรื่องกลองข้าวและได้รับการส่งเสริมเอาจริงเอาจังมากที่สุด หลังจากที่อาจารย์ประดิษฐ์ เสารัตน์คำ อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านไผ่งามได้เริ่มไว้ในชุกก่อนนี้ มาถึงชุกนี้อาจารย์ใหญ่คนต่อมาก็คือ อาจารย์เสถียร สีลาศ ได้ดำเนินกิจกรรมการเรียนรู้การผลิตกลองข้าวขึ้นในโรงเรียนอย่างเป็นทางการและส่งเสริมอย่างต่อเนื่องมากกว่าชุกใด ๆ เพราะตลอดระยะเวลาที่ดำรงตำแหน่งอาจารย์ใหญ่ ในโรงเรียนบ้านไผ่งาม (2530-2535) ได้ให้นักเรียนชั้น ป.5 และ ป.6 เรียนทำกลองข้าวกับคนแก่คนเฒ่าในหมู่บ้าน ต่อมาระหว่างปี พ.ศ. 2532-2534 ได้มอบหมายให้อาจารย์สมนึก บุญมา เป็นผู้สอนงานจักสานกลองข้าวในวิชาการงานพื้นฐานอาชีพ ในชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 โดยเริ่มจ้างชาวบ้านมาเป็นวิทยากรสอนทำกลองข้าวตามนโยบาย “โครงการจ้างวิทยากรบุคคลภายนอก” นอกจากนี้แล้วทางโรงเรียนยังได้พานักเรียนชั้น ประถมปีที่ 6 ไปแสดงสาธิตการสานกลองข้าวในงานนิทรรศการผลงานนักเรียน ของจังหวัดลำปาง ที่โรงเรียนเขलगันคร ประมาณปี พ.ศ. 2532 อีกด้วย สมพร จำเดิม (สีเสด) ปัจจุบันอายุ 23 ปี อยู่บ้านไผ่พะยะ เป็นคนหนึ่งที่ได้เรียนทำกลองข้าวในโรงเรียนสมัย

อาจารย์ เสถียร ติลาศ เป็นอาจารย์ใหญ่ บอกว่าตนประทับใจและเห็นว่าเป็นกิจกรรมที่ดีมาก และรู้สึกดีใจที่ตนได้รับคัดเลือกให้เป็นตัวแทนโรงเรียนร่วมกับเพื่อนอีก 3 คน ไปแสดงสาธิตการทำกล่อ่งข้าวที่โรงเรียนเขลางค์นคร “ม่วนเจ้าตอนเฮียนไปกล่อ่งข้าวที่โรงเรียน ตอนไปเอาไม้ในป่าชำม่วน พวกกันไปเป็นหมู่บางพ่องผละตกลอยม่วนกันโห่กันส้าว ๆ ครูเป็นสั่งหื้อไปตัดไม้ในป่าเฮอะไป มันอยากได้คะแนนนะ ตอนไปแสดงที่โรงเรียนเขลางค์ กะครูสมนึกนะ พาไปมี 4 คน มีเจ้าคน แล้วกะ นภาพรรณ อำพาง จันคำ หมอยา (วงษา) สว่าง อ่อนหวาน เมื่อธูนมาอาจารย์ใหญ่เป็นกะอ้างพ่องการโรงมาสอนตวย ชื่อ พ่องหลวงคำ ดีมาก คนบ้านปง และกะ คนเผ่าบ้านแพะนี้แหลมคน ชื่อพ่องหลวงมอย เป็กยา” (2542:สัมภาษณ์) (สนุกคะตอนที่เรียนसानกล่อ่งข้าวที่โรงเรียน ตอนไปเอาไม้ในป่ายังสนุก พวกกันไปเป็นกลุ่มบางคนก็พลาด ตกภูเขาสนุกกันใหญ่ โห่ร้องดังลั่น ครูท่านสั่งให้เราไปตัดไม้ในป่าเราก็ไปกัน มันอยากได้คะแนนนะ ตอนไปแสดง (सानกล่อ่งข้าว) ที่โรงเรียนเขลางค์ ก็ครูสมนึก นี่แหละ พาไปมี 4 คน มีฉั่นแล้วกั้นภาพรรณ อำพาง จันคำ หมอยา (วงษา) สว่าง อ่อนหวาน ตอนหลังมาอาจารย์ใหญ่ท่านก็อ้างพ่องการโรงมาสอนด้วย ชื่อพ่องหลวงคำ ดีมาก คนบ้านปง และกะ คนเผ่าบ้านแพะนี้อีกคนชื่อพ่องหลวงมอย เป็กยา : ผู้วิจัย)

ต่อมาสมัยอาจารย์สวาท เกษณา เป็นอาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านไผ่งาม ก็ยังดำเนินกิจกรรมให้นักเรียนเรียนงานจักสานกล่อ่งข้าวสืบเนื่องต่อมาเป็นลำดับ จนสิ้นสุดยุคทางรถขาว-รถแดง

ในยุคนี้ นอกจากทางโรงเรียนบ้านไผ่งามจะให้ความสำคัญกับกล่อ่งข้าวและจัดกิจกรรมการเรียนรู้เรื่องกล่อ่งข้าวแล้ว โรงเรียนยังมีกิจกรรมอื่นที่เกี่ยวกับกล่อ่งข้าวและมีหน่วยงานอื่นเข้ามาเกี่ยวข้องกับกิจกรรมการผลิตกล่อ่งข้าวของชุมชนด้วย เช่น โรงเรียนบ้านไผ่งาม นำกล่อ่งข้าวที่เป็นผลงานของคนในชุมชนไปตกแต่งเป็นกระทงรด รวมงานเทศกาลลอยกระทงของอำเภอแจ้ห่ม นำกล่อ่งข้าวไปใช้เป็นของฝากของที่ระลึกในนามของโรงเรียน ใน พ.ศ. 2530 ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูลำปาง (ขณะนั้น) ก็ได้เชิญชาวบ้านไปแสดงสาธิตการทำกล่อ่งข้าวในงานหลวงเวียงละกอน ที่วัดพระแก้วดอนเต้า และในเดือนมีนาคม 2536 ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูลำปาง สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติและโรงเรียนบ้านไผ่งาม ได้ร่วมกันจัดงาน “อวดจักสานเมืองมาย” ขึ้นโดยให้ชาวบ้านนำเครื่องจักสานที่มีอยู่ทั้งเก่าทั้งใหม่มาประกวดฝีมือ และมอบรางวัลให้ จากกิจกรรมเหล่านี้เริ่มทำให้คนในชุมชน

ตระหนักในคุณค่า และความภูมิใจผลงานการทำกล่อ่งข้าวขึ้นมาได้พอสมควร โดยเฉพาะในกลุ่มคนเฒ่าคนแก่และผู้ผลิตกล่อ่งข้าวอย่างสม่ำเสมอเกิดความภูมิใจ ยินดีที่มีคนให้ความสำคัญ ให้ความสนใจกิจกรรมของตน

ในปลายยุคทางรถขาว-รถแดง อาจารย์สมพงษ์ ชลัย อาจารย์โรงเรียนบ้านไผ่งาม ซึ่งได้สนใจงานกล่อ่งข้าวมาโดยตลอด และมีความสัมพันธ์กับกลุ่มชาวบ้าน ผู้ผลิตกล่อ่งข้าวในชุมชนเป็นอย่างดี เพราะเป็นผู้รับซื้อกล่อ่งข้าวจากชุมชนไปขายเริ่มพบว่าจำนวนคนทำกล่อ่งข้าวมีน้อยลง จึงคิดหาวิธีให้คนมีฝีมือหันมาทำกล่อ่งข้าวกันมากขึ้น เพื่อกระตุ้นให้มีการผลิตมากขึ้น ดังนั้นจึงขึ้นราคาซื้อกล่อ่งข้าวจากใบละ 6-10 บาท เป็นราคาใบละ 20-30 บาท เพื่อกระตุ้นให้มีการผลิตกันมากขึ้น โดยเฉพาะกล่อ่งข้าวฝีมือของนายคำ ดีมาก นายจี่ ดีมาก นายนวล ดีมาก นายคำอ้าย ยนต์วงศ์ จะให้ราคาสูงมาก แต่การทำเช่นนี้ก็มีได้ทำให้คนอื่น ๆ ในชุมชนพัฒนาฝีมือและหันมาทำกล่อ่งข้าวกันเลย กลับทำให้คนที่ซื้อกล่อ่งข้าวไปใช้ต้องจ่ายเงินเพิ่มขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งกลุ่มครูในโรงเรียนต่างถือว่าต่อخانอาจารย์สมพงษ์ ที่ทำให้ราคาซื้อขายกล่อ่งข้าวในหมู่บ้านสูงขึ้นกว่าเดิม ยุคนี้คนรับซื้อกล่อ่งข้าวในหมู่บ้านยังคงมีอยู่บ้างแต่ไม่มากนัก

จึงพอกกล่าวได้ว่ายุคทางรถขาว-รถแดง เป็นยุคแห่งการทำลายทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ตำบลเมืองมาย ให้สูญสิ้นลงในเวลาอันรวดเร็วและส่งผลกระทบต่อคนในชุมชน “ละทิ้ง” อาชีพสานกล่อ่งข้าว จนทำให้กระบวนการผลิตกล่อ่งข้าวของชุมชนสูญุดต่ำสุด แต่ชุมชนผลิตกล่อ่งข้าว ตำบลเมืองมายก็ยังนับว่า “โชคดี” ที่ผู้บริหารโรงเรียนบ้านไผ่งาม ทุกท่านในยุคนี้มีวิสัยทัศน์ และมีบทบาทต่อการผลิตกล่อ่งข้าวของชุมชนโดยนำกระบวนการเรียนรู้เรื่องกล่อ่งข้าวเข้าสู่โรงเรียน ทำให้เด็กรุ่นหลังได้มีโอกาสสืบทอดการผลิตกล่อ่งข้าวไว้ไม่ขาดตอน

ยุคทางโยธา-ทางหลวง

ยุคทางโยธา-ทางหลวง เริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2537-ปัจจุบัน (2542) ยุคนี้เส้นทางการติดต่อระหว่างหมู่บ้านในตำบลเมืองมายมีความสะดวกขึ้น เพราะกรมโยธาธิการได้สร้างถนนดินลูกรังเชื่อมต่อระหว่างหมู่บ้านไผ่ปางกับบ้านนางาม ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2537 เป็นต้นมา นอกจากนี้กรมทางหลวงได้งบประมาณก่อสร้างทางหลวงระหว่างบ้านแสง-แจ้ห่ม ให้เป็นถนนลาดยางซึ่งเป็นเส้นทางผ่านบ้านไผ่ปางและบ้านไผ่แพะ ปัจจุบันนี้เส้นทางดังกล่าวกำลังอยู่ระหว่างการ

ก่อสร้าง หากการก่อสร้างแล้วเสร็จ เส้นทางนี้จะทำให้การคมนาคมระหว่างตำบลเมืองมายกับอำเภอแจ้ห่ม และตำบลเมืองมายกับตัวเมืองลำปาง มีความสะดวกขึ้น และคงทำให้สภาพความเป็นชุมชนกันดารห่างไกลเส้นทางคมนาคมหมดไป

เมื่อหมดยุคทางรถขาว-รถแดง ขบวนการนายทุนไม้เถื่อนยุติลง ทางกรมมีมาตรการป้องกันป่าเข้มนวดขึ้น ชาวบ้านไม่สามารถตัดไม้หวงห้ามในป่าได้อีกแล้ว จึงหันมาตัดไม้ไผ่ซึ่งไม่ใช่ไม้หวงห้ามแทน เพื่อนำไปขายโรงงานทำตะเกียบและไม้ก้านรูป ช่วงนี้ชาวบ้านส่วนใหญ่ประสบปัญหาการประกอบอาชีพในชุมชนลำบากขึ้น ดังนั้นเมื่อนายทุนเข้ามาจ้างงานในชุมชนก็จะพากันทำตาม ๆ กัน เช่น การตัดไม้ไผ่ไปขายโรงงานตะเกียบโดยมีคนในหมู่บ้านไผ่ปง หมู่บ้านไผ่พะ หลายคนที่มียศปึกอ๊อฟเป็นคนกลางรับซื้อไม้ไผ่จากเพื่อนบ้านหรือไม้ก้างเพื่อนบ้านตัดไม้ไผ่ โดยให้ราคามัดละ 15 บาท (ท่อนยาว 2 เมตร ประมาณมัดละ 10 ท่อน) ต่อมามีคนตั้งโรงงานตัดไม้โดยใช้เครื่องตัดไม้ไฟฟ้าขึ้นในหมู่บ้าน เพื่อตัดไม้ไผ่ให้เป็นท่อนขนาดยาว 25-30 เซนติเมตร แล้วผ่าครึ่งบรรจุกระสอบส่งไปขายต่อที่โรงงานในอำเภอเมืองลำปาง ซึ่งในหมู่บ้านจะตั้งราคาซื้อก็โลกรัมละ 1 บาทถึง 1.50 บาท ในยุคนี้มีคนในชุมชนนำเครื่องตัดไม้มาใช้กันมากขึ้น

จากการที่ชาวบ้านพากันตัดไม้ไผ่ขายกันมากดังกล่าวนี้อาจทำให้เกิดความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านไผ่ปง กับชาวบ้านไผ่พะขึ้น เพราะชาวบ้านไผ่ปงเข้าไปตัดไม้ไผ่ในพื้นที่หมู่บ้านไผ่พะ ชาวบ้านไผ่พะเกิดความไม่พอใจจึงรวมตัวกันเข้าปิดล้อมชาวบ้านไผ่ปงที่กำลังตัดไม้ไผ่อยู่บนคอย ชาวบ้านไผ่พะได้ทำลายกองไม้ไผ่ที่อยู่ริมทาง ยิงปืนขับไล่ เผาห่อข้าว เครื่องมือและกองไม้ไผ่ทิ้ง เหตุการณ์ครั้งนี้เกิดขึ้นในปี 2537 ได้ตอกย้ำความขัดแย้งระหว่างชาวบ้านสองหมู่บ้านนี้ให้รุนแรงยิ่งขึ้นกว่าเดิม ภายหลังผู้ใหญ่บ้านและกำนันของสองหมู่บ้านได้ไกล่เกลี่ยทำความเข้าใจจากกรณีข้อพิพาทดังกล่าวให้กลับคืนเป็นปกติแล้ว

ภายหลังการตัดไม้ไผ่ขายสร้างรายได้ไม่คุ้มค่าแรงงานและเวลาเพราะราคาถูกลง เนื่องจากมีคนทำกันมากจึงถูกนายทุนกดราคาและนายทุนบางรายค้างค่าจ่ายเงินให้ชาวบ้าน ชาวบ้านบางส่วนจึงเลิกอาชีพนี้ไป และประกอบกับการตัดไม้และขนไม้มาบรรทุกรถเริ่มมีความลำบากขึ้น เพราะไม้ไผ่ข้างทางหมดแล้ว และหายากขึ้น ไม้ที่ใช้ได้ต้องเป็นไม้แก่ ขนาดอายุ 2 ปีขึ้นไป จึงทำให้การตัดไม้ขายไม่คุ้มค่าแรงในที่สุดก็เลิกกันไป ปัจจุบันมีคนทำอาชีพนี้เพียงเล็กน้อยประมาณหมู่บ้านละ 1-3 ราย เหลือโรงงานตัดและแปรรูปไม้ไผ่ที่บ้านไผ่ปงอยู่ 2 โรง

ที่บ้านไผ่พะ 1 โรง ทั้ง 3 โรงนี้จะแปรรูปไม้ไผ่ส่งโรงงานประมาณสัปดาห์ละ 1 เที่ยวรถบรรทุกเล็ก

ในต้นปี พ.ศ. 2541 ได้มีพ่อค้าจากในเมืองมาติดต่อให้คนในชุมชนเผาถ่านไม้ไผ่ขาย คนในหมู่บ้านไผ่ปงกลุ่มหนึ่งจึงได้นำเศษข้อไม้ไผ่ที่เหลือทิ้งจากการตัดทำไม้ตะเกียบนั้นมาเผา ในถังน้ำมันเก่าขนาด 200 ลิตร ทำถ่านขายให้แก่ขายในอำเภอเมือง ชาวบ้านคนอื่น ๆ เห็นว่าเป็นการสร้างรายได้ที่ง่าย จึงพากันเอาอย่างตาม ๆ กันไปทั่วทั้งตำบล โดยพ่อค้ารับซื้อถ่านราคาดิโกลกรัมละ 1 บาท ทำรายได้ให้ชาวบ้านประมาณคนละ 150 บาท ต่อวัน

และชาวบ้านพากันเผาถ่านไม้ไผ่กันมากขึ้นในช่วงเดือน กรกฎาคม สิงหาคม 2541 เพราะเป็นช่วงที่หลายครอบครัวไม่มีข้าวบริโภค ผลผลิตข้าวที่เก็บไว้ในยุ้งหมดแล้ว จึงพากันเผาถ่านขายหาเงินซื้อข้าวสาร แรก ๆ ชาวบ้านก็ใช้เศษไม้ไผ่ ข้อไม้ไผ่ที่เหลือใช้มาเผาทำถ่าน แต่การทำเช่นนี้ได้ปริมาณถ่านน้อย ไม่ทันความต้องการจึงพากันโค่นกอไผ่ใส่ถัง แล้วเผาในป่า เอน้ำดับเก็บถ่านไปขาย ต่อมาเห็นว่าวิธีนี้ยังได้ไม่มากพอ บางคนจึงเอน้ำมันโซล่าสาตกอไฟจุดไฟเผาทั้งกอไฟลามกินบริเวณกว้าง เมื่อไฟดับก็เก็บถ่านไปขายโดยเฉลี่ยแล้วขายวันละ 600 กก.

จากการเผาถ่านด้วยวิธีดังกล่าวนี้ได้สร้างความวิตกกังวลให้กลุ่มอาชีพอื่นที่อาศัยไม้ไผ่เป็นวัตถุดิบ เช่น กลุ่มหาหน่อไม้ กลุ่มทำกล่อ่งข้าว เพราะวิธีเผาถ่านดังกล่าวจะทำให้ไม้ไผ่หมดป่าในเวลาอันรวดเร็ว ดังนั้นจึงได้เข้ามาขอร้องไห้มายื่น ลาภมาก อดีตกำนันตำบลเมืองมาย และปัจจุบันเป็นประธานสภาองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองมายให้ช่วยห้ามปรามกลุ่มเผาถ่าน ทางกลุ่มเผาถ่านก็ขอความเห็นใจว่าพวกตนไม่มีรายได้ทางอื่นเพราะเป็นช่วงกำลัง “กลั่นข้าว” ไม่มีข้าวกิน ในที่สุด ประมาณปลายเดือนสิงหาคม 2541 สภาองค์การบริหารส่วนตำบลเมืองมาย ได้เชิญผู้เกี่ยวข้องทั้งตำรวจ และเจ้าหน้าที่ป่าไม้ เข้าประชุมด้วยและลงมติเห็นชอบเป็นเอกฉันท์ ห้ามเผาถ่านไม้ไผ่ด้วยวิธีดังกล่าว

การใช้ไม้ไผ่เผาถ่านและทำตะเกียบดังกล่าวข้างต้น มีผลกระทบต่อกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพสานกล่อ่งข้าวมากพอสมควร โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลกระทบจากกลุ่มเผาถ่านที่เผากอไผ่ทั้งกอ เพราะทำให้ไม่มีไม้ไผ่เหลือทำกล่อ่งข้าวเลยต้องไปในป่าลึก ส่วนกลุ่มทำตะเกียบนั้นไม่มีผลกระทบต่อกลุ่มทำกล่อ่งข้าวโดยตรงในขณะนี้ เพราะการใช้ไม้ไผ่ของกลุ่มทำตะเกียบจะใช้ไม้ไผ่แก่อายุ 2 ปี ขึ้นไป แต่กลุ่มทำกล่อ่งข้าวใช้ไม้ไผ่อายุไม่เกิน 1 ปี ซึ่งในระยะยาวแล้วการบริโภคไม้ไผ่ในชุมชนตำบลเมืองมาย เช่นที่เป็นอยู่นี้คงสร้างผลเสียต่อระบบนิเวศ

และจำนวนไม้ไผ่ในพื้นที่นี้ลดลงและสูญพันธุ์ได้ในที่สุด ถ้าหากขาดการวางแผนควบคุมจัดการใช้ทรัพยากรไม้ไผ่ที่เหมาะสม

กลุ่มบริโภคไม้ไผ่ในพื้นที่ตำบลเมืองมาย นอกจากกลุ่มทำตะเกียบและกลุ่มเผาถ่านแล้ว ยังมีอีกกลุ่มหนึ่งคือ “ช่าง” ซึ่งเป็นช่างเลื่อยที่ชาวบ้านซื้อมาใช้ในการรับจ้างนายทุน “ไม้เถื่อน” ในยุคก่อน และปัจจุบันนี้ยังเหลืออยู่ประมาณ 20-30 ตัว ช่างเป็นตัวละครที่กระทบต่อกลุ่มสานกล่อ่งข้าวโดยตรง เพราะ “ช่างมันหักกินไม้ช่างอย่างไม้ช่างหนุ่ม ๆ ออกมาช่างมันหักเหี้ยหมดเจ้า ถ้าเขาจะไปฟันไม้ช่างมาแปงดอก ต้องไปเสาะไกล ๆ ที่ช่างมันบ่าไป อย่างบ้านนาไหมนี้ช่างมีเป็น 10 กว่าตัว หมู่เผ่าถ่านกับช่างนี้เยื่อไม้ช่างเขี้ยวเหมือนกัน” (ดวงใจ สีสด, 2541) (ช่างมันหักกินไม้ไผ่ช่างที่ยังอ่อน ๆ อยู่จนหมด เวลาจะไปตัดไม้มาทำดอกต้องไปหาที่ไกล ๆ ซึ่งช่างไปไม่ถึง อย่างในบ้านนาไหมนี้มีช่างถึง 10 กว่าตัว พวกที่เผาถ่านกับช่างนี้ทำให้หาไม้ไผ่มาทำดอกยากขึ้นพอ ๆ กัน : ผู้วิจัย) แม่หลวงหล้า จัดแข็งแรง ชาวบ้านนางมเล่าถึงความลำบากที่หาไม้ไผ่มาทำดอกยากขึ้นว่า “ที่ใกล้ ๆ บ่ามีเฮาจะไปเอาที่ไกล ๆ เวลาไปเอาที่ไกล ๆ แล้ว ถ้าไปเอาเป็นวันถ้าเอมาน้อยจะเสียเวลาไป ถ้าเอมานักจะเอามาบ่าแพ้ ขึ้นดอยอัดฮิมตาย ขึ้นไปไกลที่ดอยชัน ๆ พุ่งหนา คลานขึ้น สุมเตอะ เกิบกะใส่บ่าได้ ละไว้ห้วยเพ็ดฮันขึ้นขึ้นดอยไปตัดถ่อลงมาลุ่ม โป๊ะหาบบ้าน” (ที่ใกล้ ๆ ไม่มีเราต้องไปเอาที่ไกล ๆ ถ้าไปเอาไกลเสียเวลาเป็นวัน เอมาน้อยก็ไม่คุ้มแต่ถ้าเอามากก็เอามาไม่ไหว ต้องขึ้นภูเขาเหนื่อยแทบตาย ขึ้นไปภูเขาชัน ๆ คลานขึ้นไปขอโทษเดอะรองเท้าก็สวมไม่ได้ ทิ้งไว้ที่ริมห้วยนั้น ใช้เท้ายันขึ้นภูเขาไปตัดพุงลงมาข้างล่าง แล้วผ่าเป็นซีก ๆ หาบกลับมาบ้าน : ผู้วิจัย)

ถ้าพิจารณาใช้ไม้ไผ่สำหรับผลิตกล่อ่งข้าวของชาวบ้านในตำบลเมืองมายนั้น มีผลกระทบต่อระบบวงจรชีวิตไม้ไผ่น้อยที่สุด สร้างความเสียหายต่อระบบป่าไผ่น้อยที่สุด เมื่อเทียบกับการใช้ไม้ไผ่ทำตะเกียบและใช้เผาถ่าน เพราะว่าการทำกล่อ่งข้าวนั้นจะต้องมีการคัดเลือกไม้ให้มีคุณสมบัติเหมาะสม

ซึ่ง นายปัน ลากเกิด ชาวบ้านไผ่แพะกล่าวว่า “การฟันไม้มาแปงกล่อ่งข้าวนี้หนาเลือกเอาแต่ไม้ที่ดี ๆ ไม้บ่าดี ไม้บ่านวล ผิวมันบ่างาม ไม้บ่าเหนียว ไซบ่าได้ บ่าไซว่าไปฟันเอาหมดกอ ล้มเอาอย่างไม้ยะถ่าน น้อย่างกอนี้เลือกได้ดักสี่เล่มห้าเล่ม ตะฮันนะ มาละโบะ ๆ แล้วแบกหาบมาบ่าไซต่างรถต่างล้อมา แบกมาหาบมาเอาแต่คู้มเฮา แร่งนักกะเอมานักแรงน้อยกะเอามาตามน้อย การตัดไม้แปงกล่อ่งข้าวนี้ ร้อยปีพันปีไม้กะบ่าเลี้ยง” (การตัดไม้ไผ่มาทำ

กล่องข้าวนี้จะเลือกเอาแต่ไม้ที่ดี ๆ ไม้ผิวไม้นวลไม่งาม เนื้อไม้ไม่เหนียวก็ใช้ไม่ได้ และไม่ได้ ตัดล้มหมดกอเหมือนพวกเผ่าถ่าน กอหนึ่งเลือกได้สักสี่ต้นห้าต้น ก็ตัดเพียงแค่นั้น ผ่าแบก หาบกลับบ้านเพียงแค่ว่าพอดี ไม่ได้บรรทุกถนบกบรรทุกเกวียนมาแต่อย่างใด มีแรงมากก็หอบมา มาก มีแรงน้อยก็หอบมาน้อย การตัดไม้ไผ่ทำกล่องข้าวอย่างนี้ ร้อยปีพันปีไม้ไผ่ก็ไม่มีวันหมด : ผู้วิจัย)

นายเอื้อน อาษา ชาวบ้านไผ่พะจะเป็นอีกคนหนึ่งทีพูดเรื่องการใช้ไม้ไผ่ในชุมชนนี้ว่า “ปัญหาไม้ไผ่มีตึงมีแน่นจนครบ เพราะว่าที่เผ่าถ่านกับตัดไม้ตะเกียบไปขายนั้น มันล้มเป็นกอ เลยครบ เผ่าถ่านซำร้ายยิ่งกว่าเลยที่ผมไปผ่นนี้หนามันทำล้มเป็นกอเป็นกอ มันต้องแปลงเป็นที่ เป็นที่ม่อนดอยที่เขาเผ่าถ่านนั้นหนากับที่ทำตะเกียบนั้นนะ วันหน้าจะหาไม้ดอกมาไปกล่อง ข้าว มันต้องยากพอ่ง ต้องไปหาไกล ๆ ก่อนที่ใกล้ ๆ บ้านนี้มันบ่ามีไปเลย ที่มีมันก็มีแต่เล่มน้อย ๆ มันใช้บ่าได้ หมู่เฮามันสู้เขาบ่าแพ้ หมู่เฮามันผู้น้อย เป็นเป็นผู้ใหญ่นายทุน” (ปัญหาเรื่อง ไม้ไผ่นี้มีอย่างแน่นจนเพราะพวกที่เผ่าถ่านกับพวกตัดไม้ทำตะเกียบ ล้มกอไผ่เป็นกอ ๆ ยิ่งพวก เผ่าถ่านยิ่งแล้ว ตามไหล่เขาที่เขาเผ่าถ่านจะโล่งเตียนเป็นแห่ง ๆ วันข้างหน้าจะหาไม้มาทำดอก สถานกล่องข้าวต้องยากลำบากขึ้น ต้องไปหากันไกลที่อยู่ใกล้บ้านไม่มีเลย ที่มีก็เป็นไม้ไผ่ไม่ดี ขนาดก็เล็กใช้ไม่ได้ พวกเราสู้พวกเขาไม่ได้ พวกเราเป็นผู้เล็ก พวกนั้นเป็นผู้ใหญ่นายทุน : ผู้วิจัย)

นายโหม ดวงตั้ง ชาวบ้านแม่เป็นได้พูดถึงการใช้ไม้ไผ่มาทำกล่องข้าวว่า “หมู่ไป กล่องข้าวเขาเอาไม้หนุ่มเล่มไหนปล้องยาวเขาถึงจะเอา ลางกอก็มีเล่ม เขาจะเอาเหยเล่ม เพราะว่า ไม้บ่างามเขาจะบ่าเอาครับ” (พวกที่สานกล่องข้าวเขาจะเลือกเอาไม้อ่อน ไม้ไผ่ต้นไหน ปล้องยาวถึงจะเอา บางกอก็มีไม้ไผ่ที่เลือกได้เพียงต้นเดียว เขาก็ตัดเอาเพียงต้นเดียว เพราะว่า ไม้ไม่สวยเขาก็ไม่เอาครับ : ผู้วิจัย) เช่นเดียวกับ นายปั้น วงศ์สิงห์ ชาวบ้านนาไหม ซึ่งเป็น สมาชิก อบต. เมืองมาย ก็พูดถึงเรื่องนี้ว่า “ผมที่เคยไปกล่องข้าวกะดังมายังได้สิบปี ส่วนมาก ไม้ที่เลือกมาใช้จะเลือกเอาไม่งาม ๆ ไม้บ่างามกะบ่าเอา อย่างกะกล่องข้าวนี้ยะไปเหมร้อยปีไม้ กะบ่าเลียง เพราะเขาเอากำเล่ม สองเล่ม บ่าใช้พันเป็นกอเป็นหน้า” (ผมก็เคยสานกล่องข้าว เพิ่งหยุดทำมาได้สิบปี ส่วนมากไม้ไผ่ที่เลือกมาใช้จะเลือกเอาแต่ไม้สวย ๆ ที่ไม่สวยก็ไม่เอา อย่างทำกล่องข้าวนี้ทำไปอีกร้อยปีไม้ไผ่ก็ไม่หมด เพราะเราตัดครั้งละต้นสองต้น ไม่ได้ตัดเป็น กอไม่ได้ตัดราบเป็นหน้า (กลอง) : ผู้วิจัย)

ในยุคนี้นอกจากผู้มีอาชีพสานกล่องข้าวเริ่มมีปัญหาเกี่ยวกับแหล่งวัตถุดิบไม้ไผ่ดังกล่าวแล้ว วัตถุดิบอีกชนิดหนึ่งที่ปัจจุบันนี้มีปัญหา ไม่สามารถหาจากป่าไม้เหมือนในอดีต เพราะป่าแถบพื้นที่บ้านไผ่pong บ้านไผ่พะ บ้านนางามไม่มีหวายแล้ว ในป่าแถบบ้านนาไหม้ บ้านแม่เป็นยังพอหาได้ ซึ่งพ่อหลวงตีบ วงศ์สิงห์ ชาวบ้านนาไหม้บอกว่า “ต้องไปหาหวายในป่าทุ่ง ทางคองงาข้างทุ่ง หวายบ่เดียวนี้หายาก ผมหาขายหื้อแม่ค้าเขา 100 เส้น 25 บาท” เช่นเดียวกับ นายไหม คงตั้ง ชาวบ้านแม่เป็น บอกว่า “หวายบ่เดียวมันเขียนเวลาไปเสาะหาหวายต้องไปนอนในป่าเป็นคืนสองคืนก่อนหา อย่างไรนอนสักคืนกะจะได้หวายมาสัก 3 ก้อบ 4 ก้อบเท่านั้น มาจักได้สามสี่ร้อยเส้นเท่านั้นนะ หายมันวอดไปนักย้อนไฟไหม้ไฟลวก แก้มันลรับ” (หวายเดียวนี้มันหายาก เวลาไปเสาะหาหวายต้องไปนอนแรมในป่าเป็นคืนสองคืน อย่างไรนอนสักคืนหนึ่งก็จะได้หวายเพียง 3 ถึง 4 ท่อนเท่านั้น มาจักเป็นเส้นได้เพียง 300-400 เส้นเท่านั้นเอง หวายมันสูญไปมาก เพราะไฟไหม้ต้นมันลรับ : ผู้วิจัย)

การประกอบอาชีพสานกล่องข้าวในยุคนี้ถึงแม้จำนวนคนทำไม่มากนัก แต่คนที่ยึดเป็นอาชีพก็มีความมุ่งมั่นและพัฒนาคุณภาพกล่องข้าวมากขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกลุ่มผู้ที่ได้รับรางวัลจากการประกวดใน “งานอวดจักสานเมืองมาย” เมื่อต้นปี 2536 ประกอบกับกลุ่มผู้รับซื้อได้เน้นให้ปรับปรุงคุณภาพ และเริ่มมีการคัดเลือกรับซื้อเฉพาะกล่องข้าวที่ดีเท่านั้น คนที่ฝีมือไม่ดีเริ่มขายไม่ได้ ส่วนคนที่ฝีมือผลงานมีคุณภาพก็จะขายได้ในราคาสูง อาจารย์สมพงษ์ ชลัย ซึ่งเป็นคนหนึ่งรับซื้อกล่องข้าวบอกว่า “อย่างกล่องข้าวลายของแม่หลวงหล้า จัดแข็งแรง บ้านนางามนี้ใบละ 50 ใบละ 100 บาท ผมก็รับซื้อ เพราะสามารถไปขายต่อได้ราคาดี กล่องข้าวขาวผมก็รับซื้อละ 10 บาท ไปขาย 15 บาท แต่ถ้าอย่างของชาวบ้านไผ่พะผมไม่ค่อยซื้อ เพราะคุณภาพไม่ดี คือไม่แน่น ไม่ประณีต ทุกวันนี้จะรับซื้อจากชาวบ้านนางาม และบ้านนาไหม้เป็นส่วนใหญ่” (2541: สัมภาษณ์) นางบุญ บุญยีน ชาวบ้านไผ่พะก็ยอมรับว่าคุณภาพกล่องข้าวบ้านไผ่พะมีปัญหา “บางคนกะยะงาม บางคนกะยะบ่างาม เป็นมาซื้อกะติกะเพี้ยกว่าบ่างาม หมู่ยะติ ๆ มีไปน้อยแล้วเจ้า พวกกันไปกันนักบ่ามีไผ่ซื้อ เขามาซื้อมาผ่อหันผ่อนี้แล้วติว่าหีบกะบ่ดี ที่หีบฟางจ้ำฮ้ายจ้ำติ บางคนกะบ่าก่อเหน็บบ่าดาเขาเอาไว้อย่าเข้าว่า เขาว่ายะงามบ่างามกะขายได้แก่ 8 บาท 10 บาทเท่ากัน คนซื้อกะหื้อราคาเท่ากัน หมู่ยะงามกะใจอ่อนเจ้า เขายะงามอย่างอ้อจ้ำซำกว่าหมู่ยะบ่างาม จ้ำเจ้าจะไปบอกเขากะบ่าได้จ้ำเจ้ากะบ่าคุ้มตัวเก่า” (2541: สัมภาษณ์) (บางคนก็ทำสวยบางคนก็ทำไม่สวย เขามาซื้อก็ติก็ล้อเลียนว่าไม่

สวย พวกที่ทำดี ๆ เหลือน้อยลงล่ะ! จะพากันสานมากก็ไม่มีใครซื้อ เขามาซื้อก็ดูนั้นดูนี้และคิดว่าเย็บไม่ดี ยิ่งถ้าใช้เชือกฟางเย็บยิ่งดูดี บางคนก็สานโดยไม่ยอมก่อให้เกิดโทษต่อเขาเลย ๆ เอาเร็วเข้าว่าเขาวา ถึงจะทำสวยไม่สวยก็ขายได้ใบละ 8 บาท 10 บาท เท่ากัน คนซื้อก็ให้ราคาเท่ากัน พวกที่ทำงานทำสวยก็หมดกำลังใจ ยิ่งเราทำงานอย่างนี้ยิ่งเสียเวลามากกว่าพวกที่ทำไม่สวย ฉันจะไปบอกเขาก็ไม่ได้ ฉันก็ยังเอาตัวเองไม่รอด : ผู้วิจัย) นางจันทร์ อุดหนุน ซึ่งเป็นคนรับซื้อกล่องข้าวอยู่บ้านไผ่พะจะ บอกว่า “ฮับซื้อกล่องข้าวตั้งแต่อายุ 18 จนกระทั่งวัย 65 แล้ว ซื้อตั้งแต่แก่นบาท บาทห้าสิบ ห้าบาท จนแปดบาท ไปขายทางเมืองพาน พะเยา เชียงราย เอาไปกำเจ็ดย่อย แปดร้อยแก่น หมูซื้อที่ดึกะมี เขาตีว่ามันหายาไป ยะบ่างม บิด ๆ เบี้ยว ๆ ดินกะบ่างม บ่าเดียวนี้ขายบ่าใครม่วน ฮับซื้อเขา 8 บาทกะไปขาย 10 บาท 15 บาท ถ้าเอาไปน้อยกะบ่าคุ้มค่า” (2541:สัมภาษณ์) (รับซื้อกล่องข้าวตั้งแต่อายุ 18 จนถึงเดี๋ยวนี้ อายุ 65 แล้ว ซื้อตั้งแต่ใบละบาทบาทห้าสิบสตางค์ ห้าบาท จนถึงแปดบาท ไปขายทางอำเภอพาน พะเยา เชียงราย เอาไปครึ่งละเจ็ดย่อย แปดร้อยใบ คนซื้อที่ดึกะมี เขาตีว่ามันหายาไป ทำไม่สวย บิด ๆ เบี้ยว ๆ ดินก็ไม่วาย เดียวนี้ขายไม่ค่อยดี รับซื้อใบละ 8 บาทไปขาย 10 บาท 15 บาท ถ้าเอาไปจำนวนน้อยก็คุ้มค่า : ผู้วิจัย)

แต่อย่างไรก็ตาม กลุ่มผู้ที่ยังสานกล่องข้าวอย่างสม่ำเสมอและไม่ทอดทิ้งยังมีเหลืออยู่ และเริ่มปรับตัวกันมากขึ้น เช่น ในปี พ.ศ. 2537 พ่อหลวงหลีก ลาภเกิด ได้ปลูก “ตูป” เป็นพืชขายกล่องข้าวและเครื่องจักสานขึ้นในหมู่บ้านไผ่พะจะ นับเป็นร้านขายกล่องข้าวร้านแรกของตำบลเมืองมาย ภายหลังต่อมาพ่อจันทร์ หมอยา ชาวบ้านไผ่พะจะก็ได้ใช้ได้ทุนยืมข้าวเป็นที่ขายกล่องข้าวและเครื่องจักสานอื่น ๆ ตามอย่างพ่อหลวงหลีก ลาภเกิด คนที่เป็นลูกค้าของร้าน 2 ร้านนี้จะเป็นคนต่างถิ่นที่ผ่านเข้ามาในหมู่บ้าน ทุกวันนี้พ่อหลวงหลีก ลาภเกิด และพ่อหลวงจันทร์ หมอยา ก็ยังดำเนินกิจการนี้อยู่และมีแนวโน้มจะก้าวไปสู่กลุ่มสหกรณ์ แลกเปลี่ยนความคิดเห็นในกลุ่มผู้มีอาชีพสานกล่องข้าวในละแวกบ้านใกล้เคียงขึ้นมาได้ในอนาคต เพราะทุกวันนี้มีเพื่อนบ้านหลายคน ชอบมาจับกลุ่มกันที่บริเวณลานว่างของร้านพ่อหลวงหลีกและบริเวณบ้านพ่อหลวงจันทร์ แล้วสานกล่องข้าวกันไปด้วยพูดคุยกันไปด้วย

นอกจากนี้ในหมู่บ้านนางามก็เริ่มมีกลุ่มเครือข่ายของแม่หลวงหล้า ขัดแข้งแรง ได้ฝึกหัดกันทำกล่องข้าวที่เน้นคุณภาพ ความประณีต ซึ่งขายได้ราคาสูง รวมทั้งฝึกทำกล่องข้าวตามรูปแบบที่อาจารย์สมพงษ์ ชลัย แนะนำให้ แม่หลวงหล้า ขัดแข้งแรง บอกว่า “อาจารย์

สมพงษ์ เป็นกะต่งเสริมแท้ สนับสนุนจืดดี คนอื่นเขาบ่สู้ เขว่ามันบ่ทันกิน ย่อยดิน ย่อยมือ ตีงวันกะมีแม่เหี้ย แม่หลวงปิ่น พี่สาวอีแม่เหี้ย ถูกไก่อีแม่นี้เหี้ยที่เยกันนี้หนา” (2541:สัมภาษณ์) (อาจารย์สมพงษ์ ท่านก็ส่งเสริมดีสนับสนุนอย่างดีแต่คนอื่นเขาไม่สู้ เขาบ่ว่ามันไม่ทันกิน มันละเอียดยาก ทุกวันนี้ก็มีเพียงตัวแม่นี้ แม่หลวงปิ่นพี่สาวของแม่และลูกสะใภ้ที่ทำงานอยู่: ผู้วิจัย)

โรงเรียนบ้านไผ่งามในยุคนี้ยังคงมีกิจกรรมให้นักเรียนเรียนงานจักสานกล่อ่งข้าวอย่างต่อเนื่อง และได้รับงบประมาณโครงการจ้างวิทยากรบุคคลภายนอกโดยจ้างคือ นายคำ ดีมาก ชาวบ้านไผ่งาม ซึ่งเป็นพ่อของภารโรงโรงเรียนบ้านไผ่งาม มาช่วยครูสอนงานจักสานกล่อ่งข้าว แต่ไม่สามารถสอนการสานกล่อ่งข้าวได้อย่างต่อเนื่องเพราะว่าระเบียบการใช้งบประมาณตามโครงการนี้ไม่อนุญาตให้จัดกิจกรรมจ้างวิทยากรมาสอนในเรื่องเดิมได้อีก ดังนั้นจึงไม่สามารถจัดการเรียนการสอนโดยจ้างวิทยากรมาสอนสานกล่อ่งข้าวได้อีก ทำให้ขาดความสมบูรณ์ต่อเนื่อง พอในปี 2539 โรงเรียนบ้านไผ่งามได้รับเลือกเข้าเป็นโรงเรียนทดลองในโครงการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ ของกระทรวงศึกษาธิการ กิจกรรมหนึ่งที่โรงเรียนบ้านไผ่งามเลือกเข้าร่วมโครงการนี้คือ งานจักสานกล่อ่งข้าว เพราะต้องการให้เกิดความต่อเนื่องและให้เด็กสามารถทำได้ทำเป็น และในปี พ.ศ. 2540 ได้มอบหมายให้อาจารย์สมนึก บุญมา จัดกิจกรรมการเรียนการสอนงานสานกล่อ่งข้าวในระดับมัธยมศึกษาปีที่ 1-3 และให้ อาจารย์ประสิทธิ์ ภูวนาถพนาลัย จัดกิจกรรมการเรียนการสอนงานสานกล่อ่งข้าวเบื้องต้น ในระดับชั้นประถมศึกษาปีที่ 5-6 ด้วย

การจัดกิจกรรมสอนทำกล่อ่งข้าวในโรงเรียนดังกล่าวข้างต้น ได้สร้างความพอใจให้กลุ่มผู้มีอาชีพสานกล่อ่งข้าวชาวบ้าน “ไผ่แพะ” มากเพราะลูกของตนจะได้สนใจทำอย่างขึ้น “ละอ่อนมันเชื่อครู ครูบอกยังมันกะเชื่อ” (เด็กมันเชื่อฟังครู ครูบอกอะไรก็เชื่อ) แต่ผู้ปกครองที่เลิกสานกล่อ่งข้าวแล้วมักไม่สนับสนุนเช่นชาวบ้าน “ไผ่ปง” คนหนึ่งกลับบอกว่า “ครูที่สอนกะล้าไป ละอ่อนยะบ่าช่าง กะเขเป็นช่าง ลูกเป็นยะไปบ่าได้กะเขียนดีละอ่อน ลูกข้าเข้ามันถึงว่าครูสวก” (ครูที่สอนก็เกินไป เด็กทำไม่เป็นก็บังคับให้เป็น ลูกเขาสานไม่ได้ก็เขียนดีเด็ก ลูกมันมันบอกว่าครูดู: ผู้วิจัย)

อาจารย์ชุมพล ใจทาสี อาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านนางาม และรักษาการในตำแหน่งอาจารย์ใหญ่โรงเรียนบ้านไผ่งาม ได้จัดประชุมผู้ปกครองนักเรียนโรงเรียนบ้านไผ่งามเมื่อปลาย

เดือนธันวาคม 2541 และได้ให้ผู้ปกครองแสดงความคิดเห็นต่อนโยบายการจัดการเรียนการสอนสถานกล่อ่งข้าวให้นักเรียน ซึ่งอาจารย์ชุมพล ใจทาทลี บอกว่า “ผู้ปกครองทางบ้านไผ่พะยูนดีสนับสนุนและเห็นว่าดี เด็กจะได้ไม่ลืมและจะได้ช่วยพ่อแม่ที่บ้านได้ แต่ทางผู้ปกครองบ้านไผ่ปง ไม่อยากให้ลูกเรียนสถานกล่อ่งข้าว ถ้าจะเรียนก็เรียนได้แต่ถ้าครูพาเด็กไปตัดไม้ในป่าจะไม่ยอมแน่นอน เพราะอยากให้เด็กเรียนหนังสือไปเรียนต่อระดับสูงต่อไปได้”

ในปัจจุบันนี้จำนวนผู้ประกอบอาชีพสถานกล่อ่งข้าวในตำบลเมืองมาย ถึงแม้จะมีน้อยลง แต่ทุกหมู่บ้านก็ยังมีคนสถานกล่อ่งข้าวกันอยู่ บางคนก็สถานกล่อ่งข้าวอย่างสม่ำเสมอตลอดปี บางคนก็จะสถานกล่อ่งข้าวอยู่บ้างเป็นบางเวลา ซึ่งจะทำให้ว่างจากการทำไร่ทำนา แต่ละหมู่บ้านปรากฏจำนวนคนที่ยังสถานกล่อ่งข้าวอยู่ดังนี้คือ

การยึดอาชีพสถานกล่อ่งข้าวในบ้านไผ่พะยูนดีมีจำนวนมากกว่าทุกหมู่บ้าน คือ ยังมีคนสถานกล่อ่งข้าวอยู่ทั้งหญิงชาย ประมาณ 140-150 คน มีตั้งแต่อายุ 23-72 ปี และมีกลุ่มที่ยึดอาชีพทำกล่อ่งข้าวสม่ำเสมอตลอดปีมีจำนวนมากกว่าหมู่บ้านอื่นคือ ประมาณ 30 คน ส่วนเยาวชนนั้นก็ยังสนใจและช่วยพ่อแม่ทำกล่อ่งข้าวกันอยู่

การสถานกล่อ่งข้าวในหมู่บ้านนาไหม้ มีคนทำกันมากเป็นอันดับสองรองจากบ้านไผ่พะยูนดี มีประมาณ 80-90 คน มีทั้งผู้หญิงผู้ชาย มีตั้งแต่รุ่น 25-70 ปี และมีผู้ยึดอาชีพสถานกล่อ่งข้าวสม่ำเสมอ ตลอดปีอยู่ประมาณ 15-20 คน ปัจจุบันมีแนวโน้มว่ามีคนหันกลับมาทำกล่อ่งข้าวกันเพิ่มขึ้นเพราะการหารายได้ทางอื่นเริ่มลำบากขึ้น

การสถานกล่อ่งข้าวในบ้านนางามมีคนทำเฉพาะผู้หญิง มีจำนวนประมาณ 30-40 คน เป็นกลุ่มรุ่นอายุ 30-60 ปี และมีคนยึดเป็นอาชีพทำสม่ำเสมอตลอดทั้งปีประมาณ 10-12 คน

ในบ้านไผ่งามมีคนยึดเป็นอาชีพจำนวนน้อย พบแต่ในกลุ่มผู้สูงอายุเท่านั้น และที่ยังคงทำอย่างสม่ำเสมอมีเพียง 5-7 คน ที่ยังทำอยู่บ้างเป็นบางเวลา มีประมาณ 15-20 คน คนรุ่นหลังเลิกสถานกล่อ่งข้าวเพราะ การทำกล่อ่งข้าวมีรายได้น้อยกว่าอาชีพอื่น ส่วนเยาวชนนั้นไม่มีผู้สนใจเลยเพราะนิยมเรียนหนังสือในระดับที่สูงขึ้น

ส่วนการสถานกล่อ่งข้าวในหมู่บ้านแม่เบ็น มีคนที่ยังทำอยู่บ้างเพียงเล็กน้อยและไม่ทำอย่างสม่ำเสมออย่างหมู่บ้านอื่น เนื่องจากทางเข้าหมู่บ้านลำบากกว่าหมู่บ้านอื่น ไม่มีคนเข้าไปรับซื้อกล่อ่งข้าวปัจจุบันมีผู้ที่ยังสถานกล่อ่งข้าวอยู่บ้างเพียง 5-6 คนเท่านั้น

นายก้า หน่อคำ ชาวบ้านแม่เบ็น บอกเหตุผลที่ยังไม่เลิกสถานกล่อ่งข้าวว่า “มันลำบากได้ มันบ่ามีเลี้ยงท้องเลี้ยงไส้ ผมจะอยู่อย่างป็น ทำกล่อ่งข้าวผมกะยะ เป็นเผ่าถ่าน เฮากะยะ มัน

จำเป็น เป็นไปเหล่าใดเฮาจะไปเหล่านั้น เรื่องไปเรื่องสานนี้ ผมมันแก่แล้ว 50 ปีละ ผมจำเป็น
งมไปงมสาน จะไปยะนักระหนากะยะบ่าได้” (มันละทิ้งไม่ได้ มันไม่มีเลี้ยงท้องเลี้ยงไส้ ผม
ทำทุกอย่าง เขาทำกล่องข้าวผมก็ทำ เขาเผาถ่านเราก็ก้ามมันจำเป็นเขาไปป่าใดเราก็ก้ามไปป่านั้น
เรื่องไปเรื่องสานนี้ผมมันแก่แล้ว 50 ปีแล้ว ผมจำเป็นคล้าไปคล้าสาน จะไปทำงานหนักก็คงทำ
ไม่ได้ : ผู้วิจัย) เช่นเดียวกับพ่อหลวงนวล คีมาท ชาวบ้านไผ่ปง ก็บอกว่า “อยู่มาตั้งวันนี้ผม
กะยะกล่องข้าว งามบ่างามบ่าฮู้ ทางปุ่นมาลั้งผมกะแปงไปหื้อลูกตามลูก แพงตามแพง ตะก่อน
เมินมากะกล่องบาทเก็ง แล้วกะสองบาท บ่าเดียวสิบสิบปลาย กะยะไปจะนั้นมันจะหาไม้หา
ดอกฮับจ้างอ้ายบ่ามันกะไปบ่าแพ้ บ่าเดียวมันบ่ามีคนเก็บบ่ามีซื้อ ยะได้กะบ่าได้ขาย หมู่ลูก
หมู่หลานกะว่ามันบ่าทันกินพ่อหลวง เฮากะว่ายะไปจะอันนะ” (อยู่มาทุกวันนี้ผมก็ทำกล่อง
ข้าวงามไม่งามไม่รู้ ทางปุ่นมาลั้งผมทำผมก็ทำไปให้ลูกตามลูกแพงตามแพง แต่ก่อนนานมาก็
กล่องละบาทครึ่ง แล้วก็สองบาท เดียวนี้สิบสิบกว่า ก็ทำไปตามนั้น มันจะไปหาไม้หาดอกฮับ
จ้างทำงานมันก็ไปไม่ไหว เดียวนี้มันไม่มีคนเก็บคนซื้อทำได้แต่ก็ขายไม่ได้ พวกลูกพวกหลาน
ก็ว่ามันไม่ทันกินพ่อหลวง เราก็ก้ามไปอย่างนั้นแหละ : ผู้วิจัย)

ส่วนเหตุผลที่คนอื่นเลิกทำกล่องข้าวนี้ นายแปง จัดแจ้งแรง บอกว่า “ถ้าหากว่า
ราคามันดีเขาจะกะกันบ่าเบือ ราคามันต่ำมันบ่าคู้ม นับตั้งแต่เอาดอกไปฟันไม้มาโยะ มาจัก
มาตากแดดหื้อแห้งไปสานเรียบร้อย แปงดินหยิบจิกหยิบแจ้งมันแหม วันค้ำได้กล่องเดียว ชาว
สามสิบบาท ถ้าคนฝีมือดีมันกะได้ห้าสิบหกสิบขึ้นไปเป็นร้อย อย่างที่อาจารย์สมพงษ์ ซื้อที่
เมียผมแต่ว่าชาวบ้านคนอื่นยะบ่าได้ เพราะมันซ้าแล้วเงินอย่างอื่นมันจะไปคู้มหยัง อย่างเฮาจ่าย
มือซื้อกินวันเดียวมันกะหมดไปแล้ว เป็นร้อยสองร้อย กล่องข้าวแค่สี่ห้าห้าสิบ มันบ่าคู้มเขาเลย
ละกัน” (ถ้าหากราคามันดีเขาก็ทำกันไม่มีเบือ ราคามันต่ำมันไม่คู้มนับตั้งแต่ไปตัดไม้มาทำดอก
มาตากแดดให้แห้ง จนสานเรียบร้อยแล้วยังต้องเย็บดิน เย็บจิก เย็บมุมอีก ทั้งวันได้กล่องเดียว
ยี่สิบ สามสิบบาท ถ้าคนฝีมือดีมันก็ได้ห้าสิบ หกสิบขึ้นไปเป็นร้อยอย่างที่อาจารย์สมพงษ์ซื้อจาก
เมียผม แต่ชาวบ้านคนอื่นทำไม่ได้ เพราะมันซ้าแล้วเงินแค่นี้มันจะไปคู้มอะไร อย่างเราจ่ายซื้อ
กินวันเดียวก็หมดไปเป็นร้อยสองร้อย กล่องข้าวแค่สี่ห้าห้าสิบ มันไม่คู้ม เขาจึงเลิกกัน : ผู้วิจัย)
นายบุญยืน ดวงตั้ง ก็พูดถึงเรื่องนี้ว่า “คนรุ่นใหม่เขาบ่าใครทำเพราะว่ามันบ่าทันกิน กล่อง
ข้าวขายได้เจ็ดแปดบาท เขาไปทำงานวัน ๆ หนึ่ง เขาได้ร้อยร้อยกว่า เพราะฉะนั้นวัยรุ่นเขาบ่า
ยะบ่าทำละคนที่ทำก็เฉพาะรุ่นเก่า”

เกี่ยวกับปัญหาเรื่องขายกลองข้าวไม่ได้ ไม่มีคนรับซื้อนั้น อาจารย์สมพงษ์ ชลชัย ซึ่งรับซื้อกลองข้าวจากชาวบ้านไปขายนั้นบอกว่า “ที่จริงนั้นกลองข้าวยังขายได้ยังมีคนซื้ออยู่ แต่ที่คนไม่ค่อยเข้ามารับซื้อในหมู่บ้านอย่างแต่ก่อนนั้นเนื่องจาก เวลาเข้ามาแล้วได้กลองข้าวกลับไปน้อย ทำให้ไม่คุ้มค่าน้ำมันรถ บางครั้งอุตสาหกรรมเข้ามาแต่ได้กลองข้าวแค่ 40-50 ใบ ตอนหลังเขาก็เลยไม่เข้ามารับซื้ออีก ผมพยายามบอกชาวบ้านว่า สถานได้ใบสองใบอย่าเพิ่งขายรวมไว้ให้มาก รอจนกว่าเขามารับซื้อพอคนรับซื้อมาแล้วได้กลองข้าวกลับไปมากพอที่จะมาซื้อเป็นประจำ แต่ชาวบ้านก็อยากได้เงิน จำเป็นใช้เงิน สถานได้ก็รีบเอาไปขายเสียก่อน”

ในภาพเศรษฐกิจไม่ใช่ว่าในปัจจุบันพบว่าชาวบ้านเริ่มปรับตัวประหยัดค่าใช้จ่าย สิ่งหนึ่งที่กลองข้าวเข้ามามีบทบาทก็คือ ชาวบ้านเริ่มนิยมใช้กลองข้าวเป็นภาชนะ บรรจุเครื่องไทยทานถวายพระในงานศพแทนการใช้ถังพลาสติก ซึ่งต้องซื้อจากร้านสังฆภัณฑ์มีราคาแพงกว่ากลองข้าวมาก

ในยุคนี้คนสานกลองข้าวยังขาดความรู้ด้านการตลาด ยังไม่สามารถจัดการผลผลิตกลองข้าวที่ผลิตได้ทุกคนยังต้องพึ่งพิงคนรับซื้อในหมู่บ้าน หรือพ่อค้าคนกลาง กลุ่มผู้นำอาชีพสานกลองข้าวก็ยังไม่ปรากฏชัดเจน ผู้ประกอบอาชีพสานกลองข้าวก็มีน้อยลง เพราะเห็นว่า “ชะแล้วบ่มีคนมารับซื้อ” แต่ก็เป็ในยุคที่คนสานกลองข้าวเริ่มตระหนักถึงปัญหาการขายกลองข้าวและเริ่มรับฟังข้อเสนอแนะในการพัฒนาปรับปรุงผลผลิต และเริ่มต้นคิดหาทางแก้ไขปัญหากันขึ้น โรงเรียนก็ให้ความสนใจในกระบวนการผลิตกลองข้าวของชุมชน และนำกระบวนการเรียนรู้การผลิตกลองข้าวของชุมชนเข้าสู่โรงเรียน

ตารางที่ 6 ลำดับเหตุการณ์และกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับคลองข้าวในตำบลเมืองมาย

พ.ศ.	เหตุการณ์
ดั้งเดิม - 2500	- ชาวบ้านสานกลองข้าวทุกครอบครัวและนิยมหาบกลองข้าวไปแลกข้าวสารที่แจ้ห่ม โดยต้องเดินเท้าข้ามป่าข้ามเขาไป เพราะไม่มีถนนจากตำบลเมืองมายไปแจ้ห่ม - พ่อค้าในหมู่บ้านรับซื้อกลองข้าวแล้วบรรทุกแพล่องตามแม่น้ำวังเข้าไปขายกลองข้าวในตัวเมืองลำปาง
2501 - 2510	- เริ่มมีพ่อค้านำข้าวสารมาขายใกล้ ๆ ชุมชนบริเวณสบห้วยหลวง และบ้านวังกวางทำให้ชาวบ้านเริ่มมาซื้อข้าวสารและแลกกลองข้าวในหมู่บ้านมากกว่าจะเดินเท้าไปแจ้ห่ม
2515	- น้ำเหนือเขื่อนกิ่วลม ท่วมหมู่บ้านวังกวาง เส้นทางคมนาคมของตำบลเมืองมายถูกตัดขาดทำให้ชาวบ้านเรียกร้องให้ทางการสร้างเข้าหมู่บ้าน บ้านวังกวางอพยพไปอยู่บ้านนิคม - กรมชลประทานสร้างทางจากบ้านสบมายไปบ้านไผ่ปง ทำให้ชาวบ้านสามารถติดต่อกับชุมชนภายนอกมากขึ้น
2518	- สร้างถนนตามโครงการเงินผันจากบ้านไผ่แพะไปแจ้ห่ม ทำให้การติดต่อกับชุมชนภายนอกมากขึ้น พ่อค้าในหมู่บ้านสามารถใช้รถยนต์บรรทุกกลองข้าวที่รับซื้อจากชาวบ้านไปขายได้มากขึ้น

พ.ศ.	เหตุการณ์
2528 - 2529	- ชาวบ้านเริ่มเข้าร่วมขบวนทำไม้เถื่อนกับนายทุน ทำให้ชาวบ้านเริ่มสานกล่อ่งข้าวขาย กันน้อยลง
2529	- โรงเรียนบ้านไผ่งาม เริ่มจัดกิจกรรมให้นักเรียน เรียนรู้การสานกล่อ่งข้าว - โรงเรียนบ้านไผ่งามพานักเรียนไปแสดง สาธิตการสานกล่อ่งข้าวในตัวเมืองลำปางที่ โรงเรียนบ้านปงสนุก อ.เมือง
2530	- เริ่มมีขบวนการนายทุนเข้ามาจ้างชาวบ้าน ถักลอบตัดไม้เถื่อน ทำให้ชาวบ้านเลิกสานกล่อ่ง ข้าวกันมากเหลือแต่คนแก่ และคนที่ทำงานหนัก ไม่ได้เท่านั้นที่ยังสานกล่อ่งข้าว - ศูนย์ศิลปวัฒนธรรมวิทยาลัยครูลำปาง นำ ชาวบ้านไปแสดงสาธิตการสานกล่อ่งข้าวใน งานหลวงเวียงละกอน ที่วัดพระแก้วดอนเต้า
2532	- โรงเรียนบ้านไผ่งามพานักเรียนไปแสดง สาธิตการสานกล่อ่งข้าวที่โรงเรียนเขลางค์ นคร อ.เมือง จ.ลำปาง - โรงเรียนบ้านไผ่งามเริ่มจ้างชาวบ้านไปสอน งานสานกล่อ่งข้าว ตามโครงการจ้างวิทยากร บุคคลภายนอก
2536	- ศูนย์ศิลปวัฒนธรรม วิทยาลัยครูลำปาง ร่วม กับสำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่ง ชาติ และโรงเรียนบ้านไผ่งามจัดงาน “อวด จักสานเมืองมาย” ทำให้ชาวบ้านมีโอกาส ได้จัดประกวดฝีมือการจักสานต่าง ๆ เป็น ครั้งแรกของตำบลเมืองมาย

พ.ศ.	เหตุการณ์
2537	- ชาวบ้านหันมาตัดไม้ไผ่ส่งขายโรงงานทำตะเกียบกันมากขึ้น ทำให้เกิดความขัดแย้งแย่งชิงไม้ไผ่
2541	- ชาวบ้านเริ่มหันมาเผาถ่านโดยใช้ไม้ไผ่เป็นวัตถุดิบ และเผาขายให้แก่ขายทุนในอำเภอเมือง จนขายเป็นการเผาถ่านเผาป่าไผ่เพื่อให้ได้ถ่านมาก ๆ ทำให้เกิดผลกระทบต่อปริมาณไม้ไผ่มีจำนวนลดลงและสร้างความเสียหายต่อป่าอย่างรวดเร็ว คนสานกล่อ่งข้าวประสบปัญหาไม้ไผ่ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมสำหรับสานกล่อ่งข้าวหายากขึ้น - อบต. เมืองมาย มีมติห้ามชาวบ้านเผาถ่าน โดยการเผาถ่านเผาป่าไผ่ และมีการแบ่งพื้นที่ใช้สอยป่าไผ่ของแต่ละหมู่บ้านขึ้น - ชาวบ้านเริ่มนิยมใช้กล่อ่งข้าวเป็นภาชนะบรรจุเครื่องไทยทาน ถวายพระในงานศพ งานทำบุญต่าง ๆ แทนการซื้อถังพลาสติกจากร้านสังฆภัณฑ์ เพื่อช่วยให้ประหยัดค่าใช้จ่าย

สรุป

วิถีชีวิตของชุมชนในตำบลเมืองมายกับการผลิตถั่วงอกข้าวตั้งแต่ยุคเดินเท้า-ล่องแพ จนถึงยุคทางโยธา-ทางหลวง ในปัจจุบันนี้ ได้แสดงให้เห็นปัจจัยที่เกี่ยวข้อกันกระบวนการผลิตถั่วงอกข้าว และการจัดกระบวนการเรียนรู้การผลิตถั่วงอกข้าวระหว่างโรงเรียนกับชุมชนหลายปัจจัยคือ

ด้านทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม ทั้งที่เป็นทรัพยากรแหล่งวัตถุดิบ ทรัพยากรบุคคลและสิ่งแวดล้อมอื่น ๆ ในอดีตนั้นเอื้อต่อกระบวนการผลิตถั่วงอกข้าวมาก แต่ในปัจจุบันนี้ลดน้อยลงวัตถุดิบอย่าง ไม้ไผ่ เริ่มหาได้ยากขึ้น เพราะเกิดอาชีพใหม่ในชุมชน คือ การตัดไม้ไผ่ส่งขายโรงงานทำตะเกียบ และการตัดไม้ไผ่ไปเผาถ่านขายให้แก่ขายทุน หวาย ในป่าซึ่งเคยอุดมสมบูรณ์ก็ลดจำนวนลงเพราะถูกไฟเผาและมีการตัดใช้สอยกันมากขึ้น จำนวนบุคคลที่ผลิตถั่วงอกข้าวในอดีตมีการผลิตกันทุกครอบครัว แต่ในปัจจุบันมีอยู่บางครอบครัวและเป็นส่วนน้อย เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจและสังคมที่เปลี่ยนไปแต่ทรัพยากรบุคคลในกระบวนการผลิตถั่วงอกข้าวของชุมชนทุกหมู่บ้านก็ยังปรากฏมีอยู่และยังคงอยู่ในกระบวนการผลิตถั่วงอกข้าว ในหมู่บ้านทั้ง 5 หมู่บ้านของตำบลเมืองมาย ชุมชนตำบลเมืองมายได้เริ่มเรียนรู้การแก้ปัญหาทรัพยากรไม้ไผ่และเริ่มจัดการทรัพยากรไม้ไผ่เพื่อแก้ไขปัญหาการแย่งชิงทรัพยากรร่วมกันขึ้นมาบ้างแล้ว

ด้านสภาพเศรษฐกิจและการทำมาหากินในชุมชนมีส่วนเอื้อให้คนในอดีตทุกครอบครัวเข้าสู่กระบวนการผลิตถั่วงอกข้าว เพื่อใช้ถั่วงอกข้าวเป็นสินค้าแลกข้าวสารมาเลี้ยงดูสมาชิกในครอบครัว แต่ในปัจจุบันนี้ถึงแม้ว่าคนผลิตถั่วงอกข้าวไม่ได้มุ่งใช้ถั่วงอกข้าวแลกข้าวสารเลี้ยงดูครอบครัว แต่ก็ยังมีคนส่วนหนึ่งผลิตถั่วงอกข้าวกันเป็นอาชีพเสริม และเริ่มพัฒนาปรับปรุงผลผลิตถั่วงอกข้าวให้ตรงความต้องการของตลาด เพื่อแก้ปัญหาผลิตแล้วขายไม่ได้หรือผลิตแล้วไม่มีพ่อค้ามารับซื้อ โดยมีกลุ่มผู้รับซื้อถั่วงอกข้าวในชุมชนเข้ามาร่วมให้คำแนะนำ

ด้านภาวะผู้นำในชุมชนที่เกี่ยวกับการผลิตถั่วงอกข้าวและการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชนนั้น กลุ่มผู้นำชุมชนระดับผู้ใหญ่บ้าน กำนัน สมาชิก อบต. ได้เข้ามามีส่วนช่วยแก้ปัญหการแย่งชิงทรัพยากรไม้ไผ่ และรับรู้ปัญหาการผลิตถั่วงอกข้าวของชุมชนและเริ่มเกิดแนวคิด ช่วยเหลือกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพสานถั่วงอกข้าว โรงเรียนบ้านไผ่งาม (ไผ่งามวิทยา)

มีผู้บริหารสนใจกระบวนการผลิตกล่องข้าวอย่างต่อเนื่อง จนถึงปัจจุบันมีนโยบายจัดกระบวนการเรียนรู้ การผลิตกล่องข้าวขึ้นในโรงเรียน ซึ่งเป็นการเริ่มต้น กระตุ้น ให้ชุมชนและเยาวชนเกิดความตระหนักและเห็นคุณค่าในภูมิปัญญาท้องถิ่น

ด้านความสัมพันธ์ภายในชุมชน คนในชุมชนมีความสัมพันธ์อันดีต่อกันช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และในกลุ่มผู้ประกอบการอาชีพสานกล่องข้าวก็เริ่มตระหนักถึงปัญหาการขายกล่องข้าวได้น้อยลง บางหมู่บ้านเช่นบ้านไผ่พะยะ เริ่มเกิดแนวโน้มการจับกลุ่มบ้านใกล้เคียงกันผลิตกล่องข้าวเพื่อให้ขายได้ ในหมู่บ้านนางามเริ่มมีกลุ่มเครือข่ายฝึกผลิตกล่องข้าวตามคำแนะนำของผู้รับซื้อ ซึ่งสามารถขายได้ราคาสูงขึ้นกว่าเดิมหลายเท่า

ด้านความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนนั้น ชาวบ้านยังคงให้การยอมรับโรงเรียนและเข้าร่วมกิจกรรมของโรงเรียนโดยสม่ำเสมอ ส่วนความสัมพันธ์ในด้านการจัดกระบวนการเรียนการสอนกล่องข้าว ซึ่งโรงเรียนบ้านไผ่งาม (ไผ่งามวิทยา) ได้จัดขึ้นนั้น ได้สร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างโรงเรียนกับผู้ปกครองที่ยังมีอาชีพสานกล่องข้าว และวิทยากรชาวบ้านที่ได้รับเชิญมาสอนนักเรียน แต่ขณะเดียวกันกลุ่มผู้ปกครองบางส่วนในบ้านไผ่ปงซึ่งเลิกอาชีพสานกล่องข้าวแล้ว ไม่สนับสนุนให้โรงเรียนจัดกิจกรรมการเรียนการสอนสานกล่องข้าว เพราะต้องการให้โรงเรียนเน้นวิชาการให้เด็ก ๆ สอบเรียนต่อในระดับสูงต่อไปได้

บทที่ 4

ภูมิปัญญาการผลิตกลองข้าว

ภูมิปัญญาการผลิตกลองข้าวตำบลเมืองมาย เป็นองค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะของคนในชุมชน ซึ่งเกิดจากการสั่งสมประสบการณ์ ผ่านกระบวนการเลือกสรร เรียนรู้ ปรับปรุงพัฒนาและถ่ายทอดสืบต่อกันมาในวิถีชีวิตของคนในชุมชนได้อย่างเหมาะสมกลมกลืนกับสภาพแวดล้อมและยุคสมัย ซึ่งพอจะกล่าวถึงในที่นี้คือ วัตถุประสงค์การผลิตกลองข้าว ส่วนประกอบชนิด ขนาดและลวดลายของกลองข้าว ขั้นตอนและเทคนิควิธีการผลิตกลองข้าว การเรียนรู้และสืบทอดการผลิตกลองข้าว การตรวจสอบและประเมินคุณภาพกลองข้าว การจัดการผลผลิตกลองข้าว การพัฒนาผลผลิตกลองข้าว ความเชื่อเกี่ยวกับการผลิตกลองข้าวและการใช้ภาษาชนักษะจักสานบรรจุข้าวเหนียว

วัตถุประสงค์การผลิตกลองข้าว

การผลิตกลองข้าวในชุมชนตำบลเมืองมาย ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน ยังคงมีวัตถุประสงค์ของการผลิตคล้ายคลึงกัน คือ เป็นการผลิตกลองข้าวเพื่อใช้เป็นภาชนะใส่ข้าวเหนียวหนึ่งไว้รับประทานในครัวเรือน และเพื่อเป็นสินค้าหรือใช้แลกข้าวสาร ซึ่งในปัจจุบันวัตถุประสงค์ใช้แลกข้าวสารไม่มีแล้วคงเหลือแต่เพียงการผลิตไว้ใช้ในครัวเรือนและใช้เป็นสินค้าเท่านั้น

ส่วนประกอบ ชนิด ขนาดและลวดลายของกลองข้าว

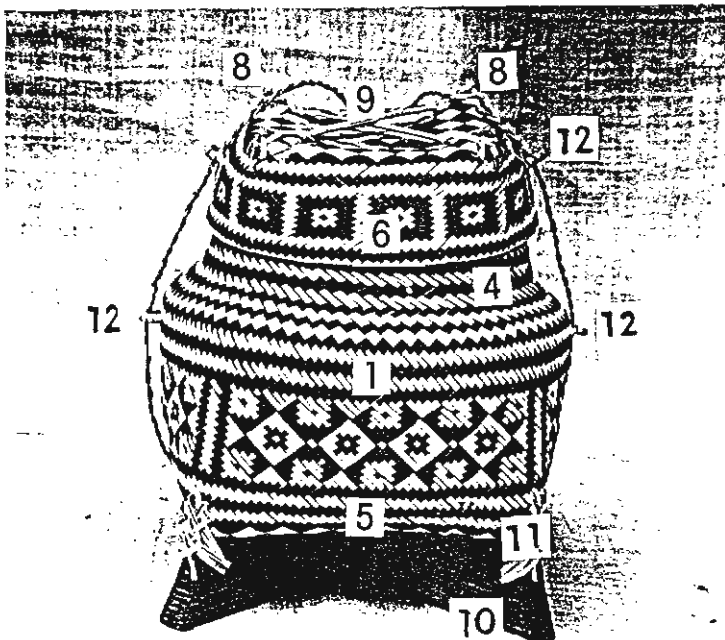
กลองข้าวที่ผลิตขึ้นในชุมชนตำบลเมืองมาย มีส่วนประกอบ ชนิด ขนาดและลวดลายดังนี้

1. ส่วนประกอบของกลองข้าว

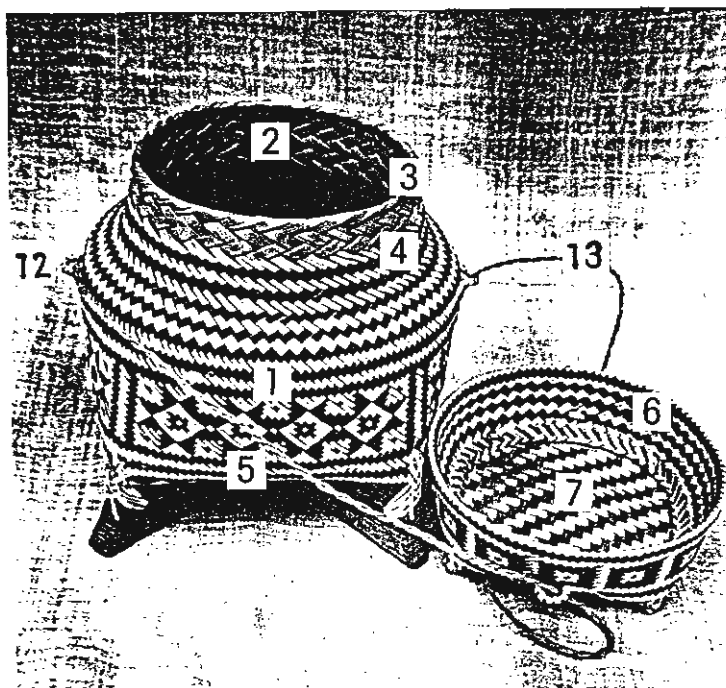
กลองข้าวตำบลเมืองมาย มีส่วนประกอบต่างๆ คือส่วนตัวกลอง ส่วนฝากลอง และส่วนประกอบอื่นๆ และมีชื่อเรียกส่วนต่างๆ ตามภาษาท้องถิ่น ดังนี้คือ

ส่วนตัวกล่อง ประกอบด้วย ตัวกล่องชั้นนอก ตัวกล่องชั้นใน ปาก คอ และก้น ส่วนฝากล่อง ประกอบด้วย ฝา ตาด จิก และไม้ส่วหรือไม้กระด้าง ส่วนประกอบอื่น ๆ ดิน หวายเย็บดิน หู และสายกล่องข้าว

รูปประกอบที่ 1 รูปส่วนประกอบของกล่องข้าว



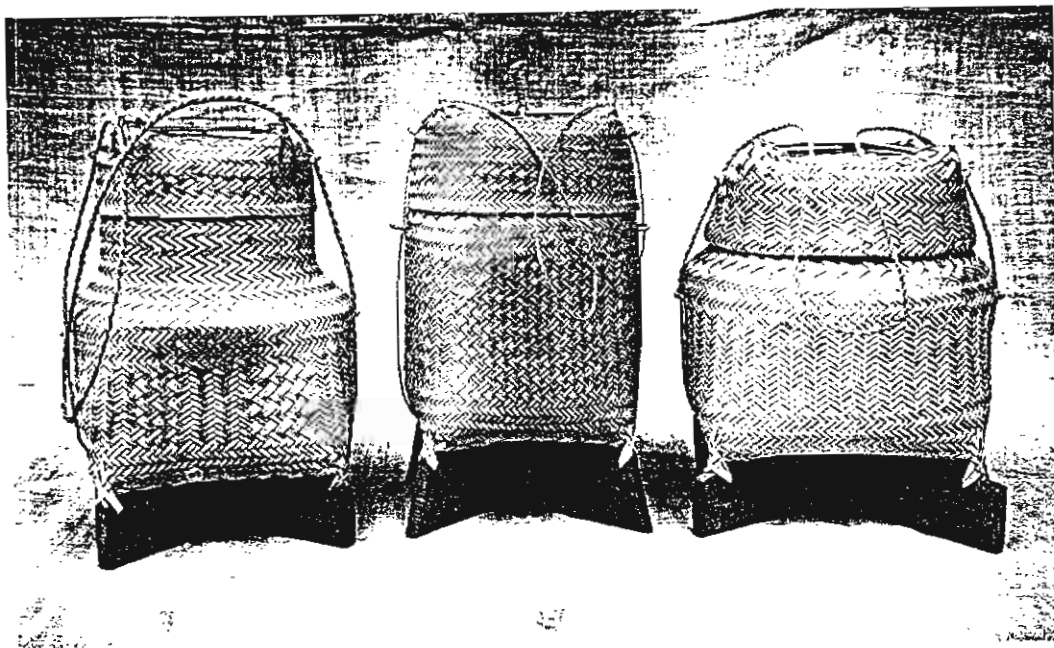
1. ตัวกล่องข้าวชั้นนอก
2. ตัวกล่องข้าวชั้นใน
3. ปาก
4. คอ
5. ก้น
6. ฝา
7. ตาด
8. จิก
9. ไม้กระด้าง
10. ดิน
11. หวายเย็บดิน
12. หู
13. สายกล่องข้าว



2. ชนิดของกล่องข้าว

การเรียกชนิดหรือประเภทของกล่องข้าวในตำบลเมืองมายนั้น เรียกชนิดกล่องข้าวตามสีสันของคอกที่ใช้สานกล่องข้าว และเรียกชนิดกล่องข้าวตามรูปทรงของกล่องข้าว กล่าวคือ ชนิดของกล่องข้าวตามสีสัน จำแนกออกเป็น 2 ชนิด คือ “กล่องข้าวขาว” และ “กล่องข้าวลาย” ส่วนชนิดของกล่องข้าวตามรูปทรงนั้นจำแนกออกเป็น 2 ชนิดเช่นกันคือ “กล่องข้าวคอดิ่ง” และ “กล่องข้าวคอกี้ว” ดังรูปประกอบที่ 2 - 5

รูปประกอบที่ 2 รูปกล่องข้าวขาว



กล่องข้าวขาว คือกล่องข้าวที่สานหรือ “ไป” ด้วยดอกที่ไม่ย้อมสีใด ๆ สีของกล่องข้าวจึงเป็นสีของผิวไม้ไผ่ ซึ่งเมื่อแห้งสนิทแล้วจะมีสีเป็นสีขาวนวล

กล่องข้าวลาย คือกล่องข้าวที่สานหรือ “ไป” ด้วยดอกที่ย้อมสี โดยดอกที่ใช้สานแต่ละเส้นจะย้อมสีคำครึ่งเส้นและอีกครึ่งหนึ่งนั้นไม่ย้อมสีใด ๆ ดังนั้นเมื่อสานหรือไปให้เป็นรูปทรงกล่องข้าวแล้วจะเกิดเป็นสีลายคำสลับขาว หรือเป็นลายเป็นดอกสีขาวดำ

กล่องข้าวคอเลิง คือกล่องข้าวที่มีรูปทรงส่วนฐานล่างหรือส่วนก้นมีมุมสี่มุม ส่วนตัวกล่องข้าวจนถึงส่วนคอเป็นรูปทรงกระบอก และส่วนคอนั้นสูงขึ้นจากส่วนตัวกล่องข้าวเป็นแนวตรง ทำให้ส่วนคอกับส่วนตัวมีขนาดเท่ากัน

กล่องข้าวคอทิว คือ กล่องข้าวที่มีรูปทรงส่วนฐานล่างหรือส่วนก้นมีมุมสี่มุม ส่วนตัวกล่องข้าวเป็นรูปทรงกระบอก แต่ส่วนคอนั้นคอทิวเล็กกว่าส่วนตัวกล่องข้าว

รูปประกอบที่ 3 รูปกล่องข้าวลาย



รูปประกอบที่ 4 รูปกล่องข้าวคอเลิง



รูปประกอบที่ 5 รูปกล่องข้าวคอทิว



3. ขนาดของกล่องข้าว

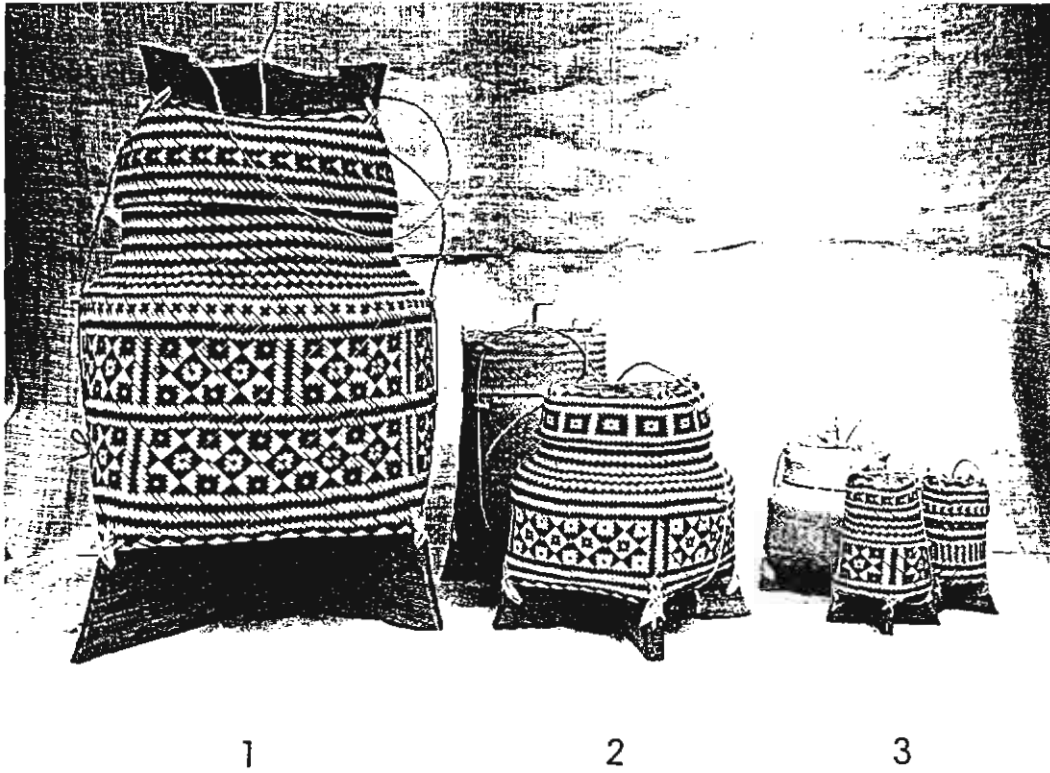
กล่องข้าวจะมีขนาดแตกต่างกันไป ตามวัตถุประสงค์ของการใช้งาน ซึ่งจากข้อมูลที่ปรากฏ พอจะจำแนกขนาดของกล่องข้าวตามภาษาที่ชาวบ้านใช้เรียกได้เป็น 3 ขนาด คือ “กล่องข้าวหลวง” “กล่องข้าวขนาดธรรมดาที่ใช้ในบ้าน” และ “กล่องข้าวน้อย” ดังรูปประกอบที่ 6

กล่องข้าวหลวง เป็นกล่องข้าวที่มีขนาดใหญ่ โดยทั่วไปมีขนาดสูงประมาณ 20 นิ้ว ขึ้นไปปากกว้างประมาณ 10 นิ้ว กล่องข้าวขนาดนี้นิยมใช้ในงานวัด ซึ่งในสมัยก่อนจะพบเห็นมากตามงานบุญหรืองานปอย ที่มีคนมาชุมนุมกันมากเมื่อมีการเลี้ยงอาหาร เลี้ยงข้าว ชาวบ้านจะใช้กล่องข้าวหลวงบรรจุข้าวเหนียวหนึ่งไว้เลี้ยงคนในงาน เช่นในงานฉลองสมโภชวัดหรืองานปอยหลวง ซึ่งวัดบางแห่งอาจมีใช้กันอยู่ แต่ในปัจจุบันโดยมากจะพบเห็นกล่องข้าวหลวงตามงานแสดงและงานเลี้ยงอาหารแบบขันโตกต่าง ๆ ที่นิยมเอากล่องข้าวหลวงและขันโตกมาแห่เป็นขบวนให้ผู้คนในงานชม

กล่องข้าวขนาดธรรมดาที่ใช้ในบ้าน เป็นกล่องข้าวที่มีขนาดปกติธรรมดาทั่วไปที่ใช้กันในบ้าน ซึ่งพอเหมาะกับการใส่ข้าวเหนียวหนึ่งสำหรับไว้รับประทานภายในหนึ่งวัน ทั้งมือเช้า มือกลางวัน และมือเย็น โดยให้เพียงพอกับสมาชิกทุกคนในบ้าน ดังนั้นขนาดกล่องข้าวแบบนี้ผู้ผลิตจะผลิตโดยกะขนาดจากปริมาณข้าวเหนียวหนึ่งว่าจะใช้ใส่ข้าวเหนียวกี่ลิตร โดยมากจะมีขนาดบรรจุข้าว 1 ลิตรถึง 1 ลิตรครึ่ง บางครอบครัวมีสมาชิกมากก็มีขนาด 2 ลิตร

กล่องข้าวน้อย เป็นกล่องข้าวขนาดเล็ก ถ้าใช้ใส่ข้าวเหนียวก็เหมาะสำหรับรับประทานเพียงคนเดียว โดยมากมักทำขึ้นเพื่อให้เด็กๆ ใช้ ให้เด็กเล่น หรือแม่ค้าใช้ใส่เหรียญสตางค์ ในปัจจุบันพบว่ากล่องข้าวน้อยบางกล่องมีขนาดเล็กมากจนมือล้วงเข้าไปข้างในไม่ได้ จนไม่เหมาะที่จะใส่ข้าวเหนียวซึ่งปรากฏว่ากล่องข้าวน้อยแบบนี้ เป็นที่นิยมสำหรับใช้เป็นของฝากของที่ระลึก และมีราคาแพงกว่ากล่องข้าวขนาดธรรมดา แต่ก็มีคนผลิตได้ดีไม่ที่ร้าย เนื่องมาจากกล่องข้าวขนาดเล็กทำยากกว่ากล่องข้าวธรรมดาที่ใช้ในบ้านมาก

รูปประกอบที่ 6 รูปแสดงขนาดของกล่องข้าว



- [1] กล่องข้าวหลวง
- [2] กล่องข้าวขนาดธรรมดา
- [3] กล่องข้าวน้อย

4. ลวดลายของกล่องข้าว

ชาวบ้านผู้ผลิตกล่องข้าวจะจำแนกลวดลายของกล่องข้าวออกเป็น 2 ลักษณะได้แก่ ลักษณะที่เป็น “ดอก” กับลักษณะที่เป็น “ลาย”

“ดอก” เป็นลวดลายที่เกิดจากการสานเส้นดอกให้เป็นรูปร่างต่าง ๆ เช่น “ดอกกำบี้” (รูปแมลงปอ) “ดอกจันทน์แปดกลีบ” “ดอกเกี้ยว” “ดอกเบี้ย” เป็นต้น

“ลาย” เป็นลวดลายที่เกิดจากการสานเส้นดอกข้ามกันไปมาด้วยจังหวะหรือจำนวนเส้นดอก แตกต่างกันไป เช่น “ลายสอง” “ลายสาม” “ลายอ้า” เป็นต้น

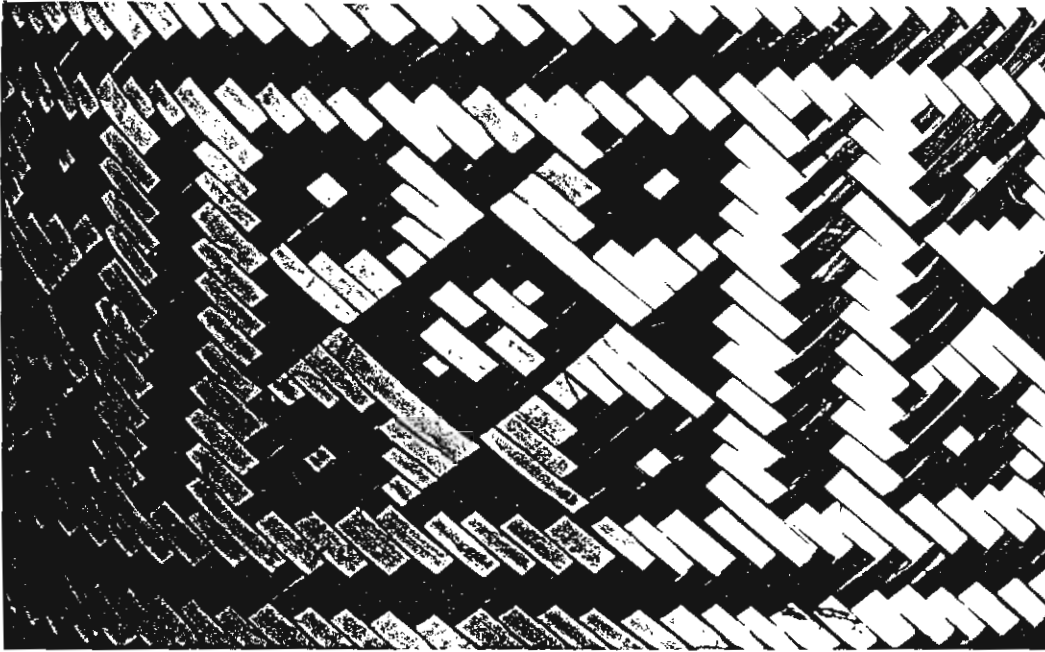
ผู้ผลิตกล่องข้าวจะเลือกสร้าง “ดอก” และ “ลาย” ลงในผลงานแตกต่างกันไปตามความพอใจ และตามความสามารถของแต่ละบุคคล พบว่า ถ้าเป็นกล่องข้าวขาว จะปรากฏลวดลายในลักษณะ “ลาย” เท่านั้น แต่ถ้าเป็นกล่องข้าวลาย จะปรากฏลวดลายทั้งในลักษณะ “ดอก” และในลักษณะ “ลาย” ผสมกัน แต่กล่องข้าวลายบางกล่องก็มีลักษณะ “ลาย” อย่างเดียวก็มี ซึ่งชาวบ้านเรียกกล่องข้าวลายแบบนี้ว่า “กล่องข้าวลายบ่มีดอก” จากการศึกษาพบว่า ลวดลายต่าง ๆ มีดังนี้

4.1 ลวดลายลักษณะ “ดอก”

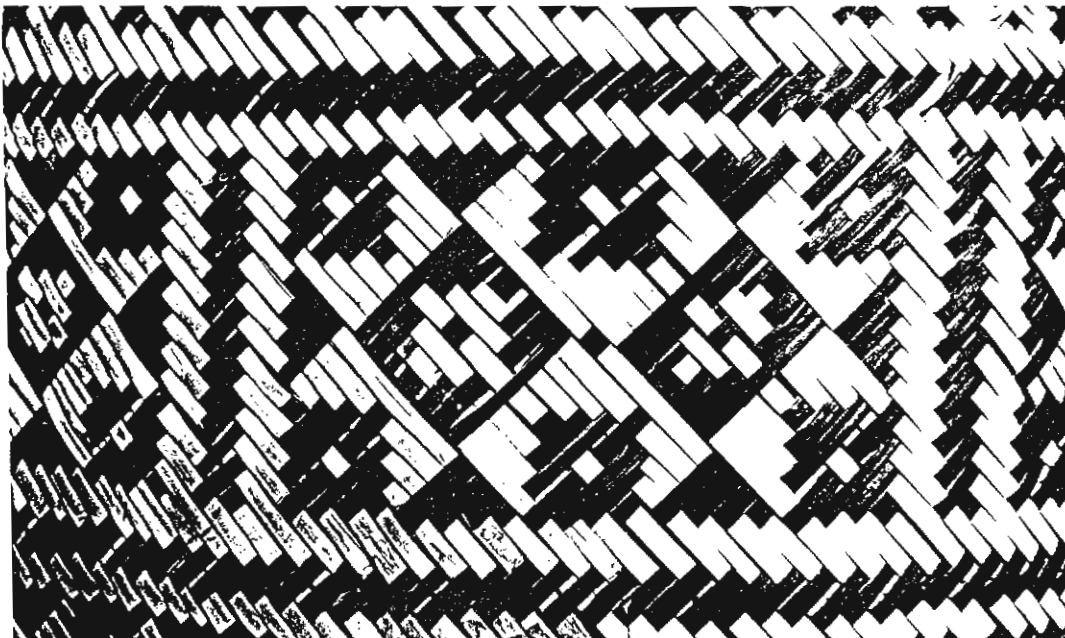
ลวดลายลักษณะ “ดอก” ของกล่องข้าวตำบลเมืองมาย ปรากฏจำนวนตามชื่อเรียกของชาวบ้านมีทั้งสิ้น 12 ลวดลาย ได้แก่

- 1.) ดอกจันทน์ หรือ ดอกจันทน์แปดกลีบ
- 2.) ดอกหลวง
- 3.) ดอกคำโป่ง
- 4.) ดอกกาบจุม ดอกลายกาบจุม
- 5.) ดอกเบี้ย หรือ ดอกหยิบกลาง
- 6.) ดอกกำบี้ หรือ ดอกกำบี้ไล่
- 7.) ดอกเกี้ยว หรือ ดอกเกี้ยวหัว
- 8.) ดอกเกี้ยวเจ็ด
- 9.) ดอกเกี้ยวเก้า
- 10.) ดอกห่อหมก หรือ ดอกเกี้ยวห่อหมก
- 11.) ดอกขะแจ้ (ดอกกุญแจ) หรือดอกกาบบาท
- 12.) ดอกเกี้ยวพันเสาหรือดอกงูขึ้นเก้าไม้

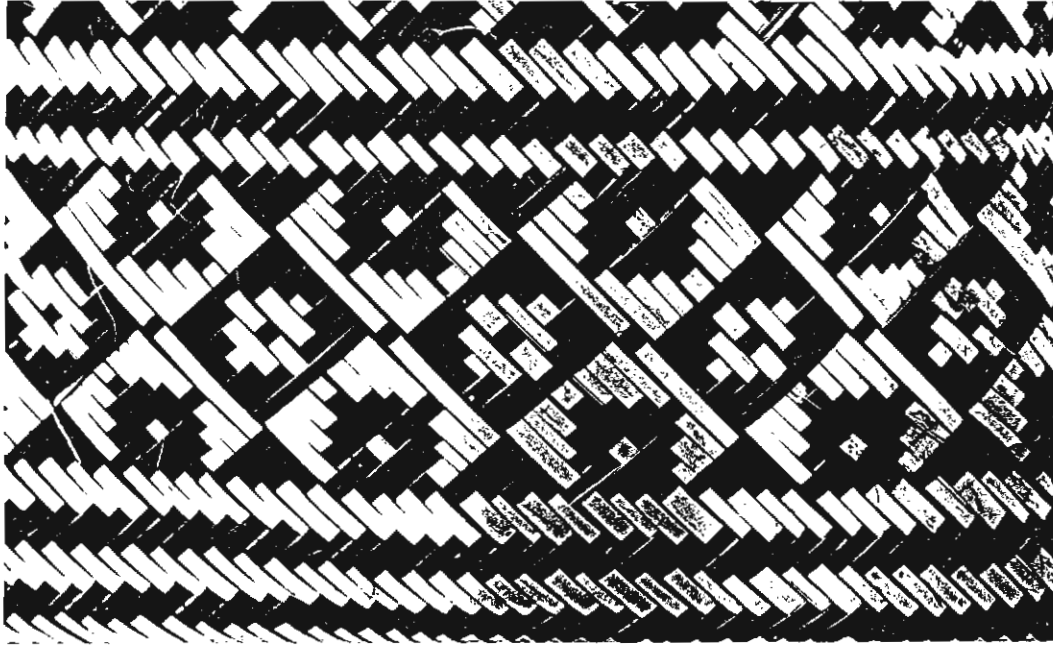
รูปประกอบที่ 7 รูปลายดอกจันทน์หรือดอกจันทน์แปดกลีบ



รูปประกอบที่ 8 รูปลายดอกหลวง



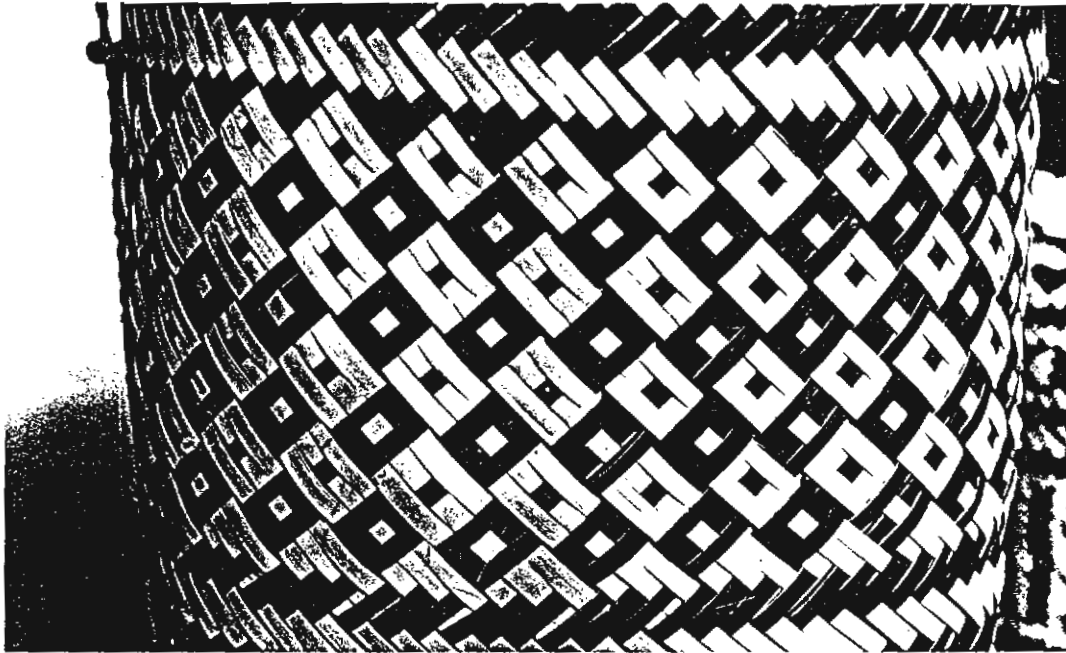
รูปประกอบที่ 9 รูปลายดอกคำป๊าง



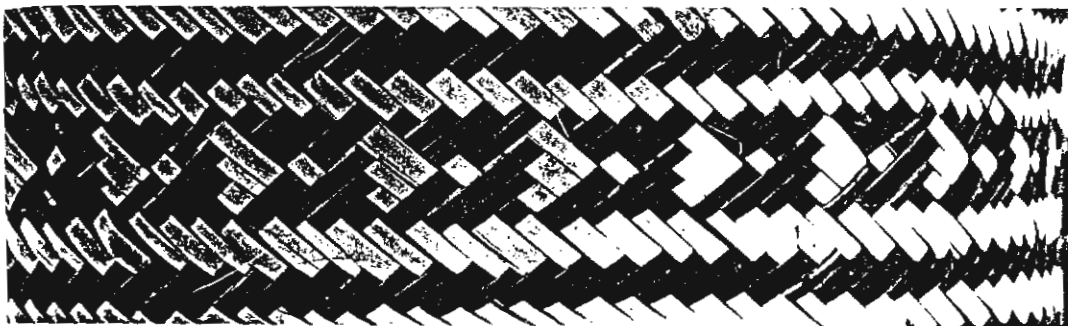
รูปประกอบที่ 10 รูปลายดอกกาบจุม



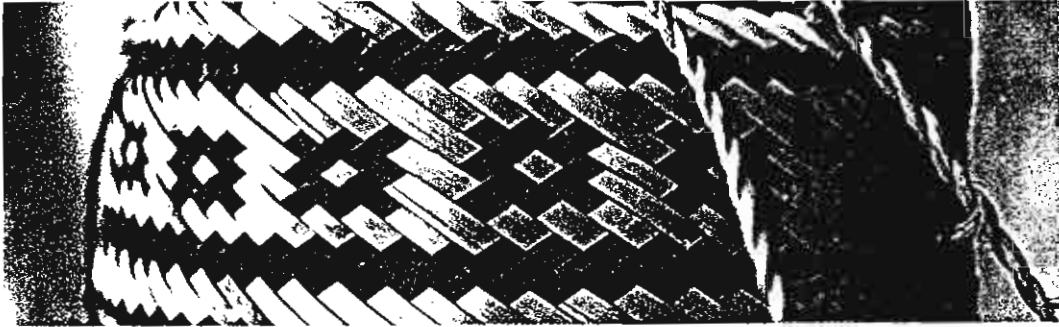
รูปประกอบที่ 11 รูปลายดอกเบี้ยหรือลายดอกหยิบกลาง



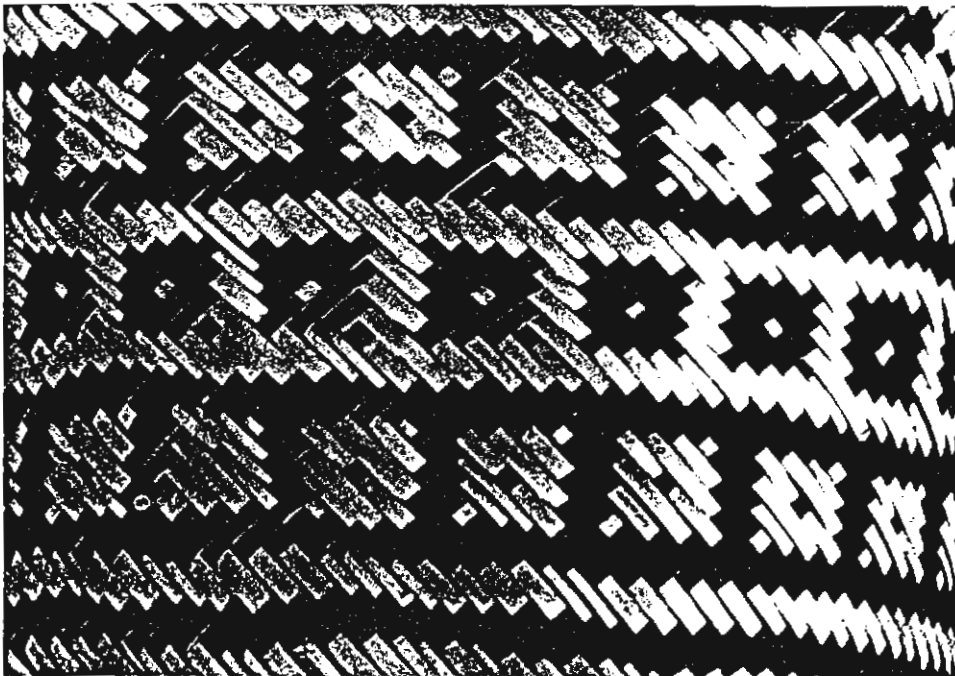
รูปประกอบที่ 12 รูปลายดอกกำปั่น หรือกำปั่นไล่



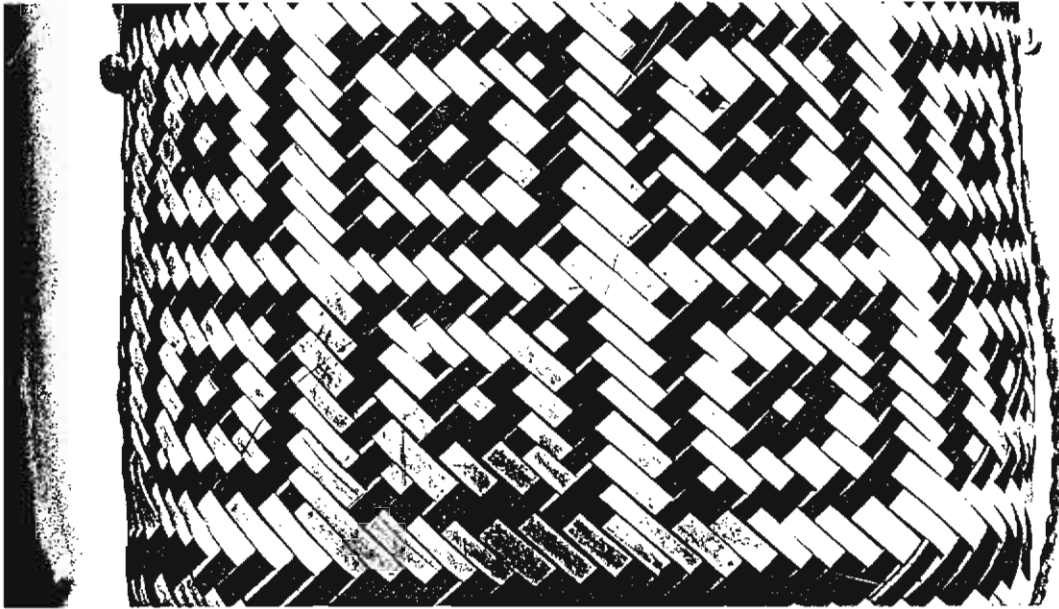
รูปประกอบที่ 13 รูปลายดอกเกี้ยว หรือดอกเกี้ยวห้า



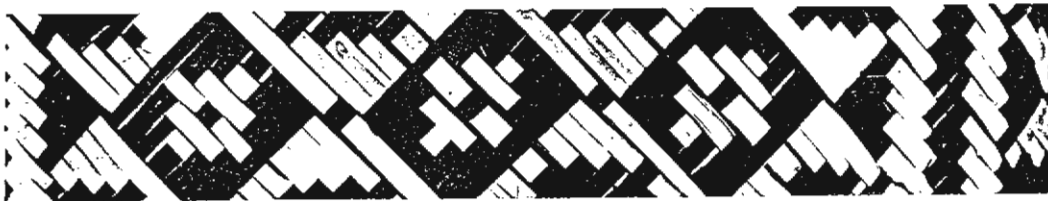
รูปประกอบที่ 14 รูปลายดอกเกี้ยวเจ็ด



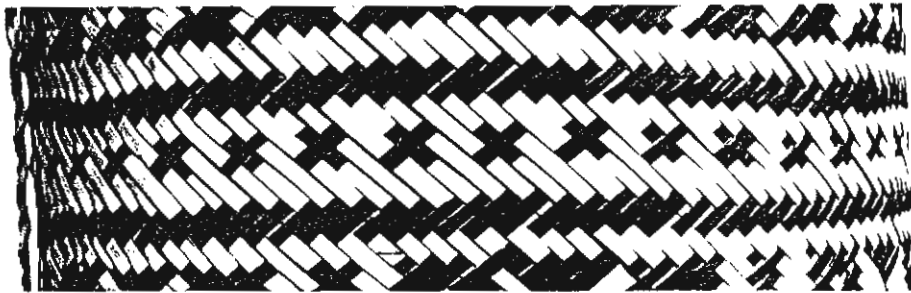
รูปประกอบที่ 15 รูปลายดอกเกี้ยวเกี้ยว



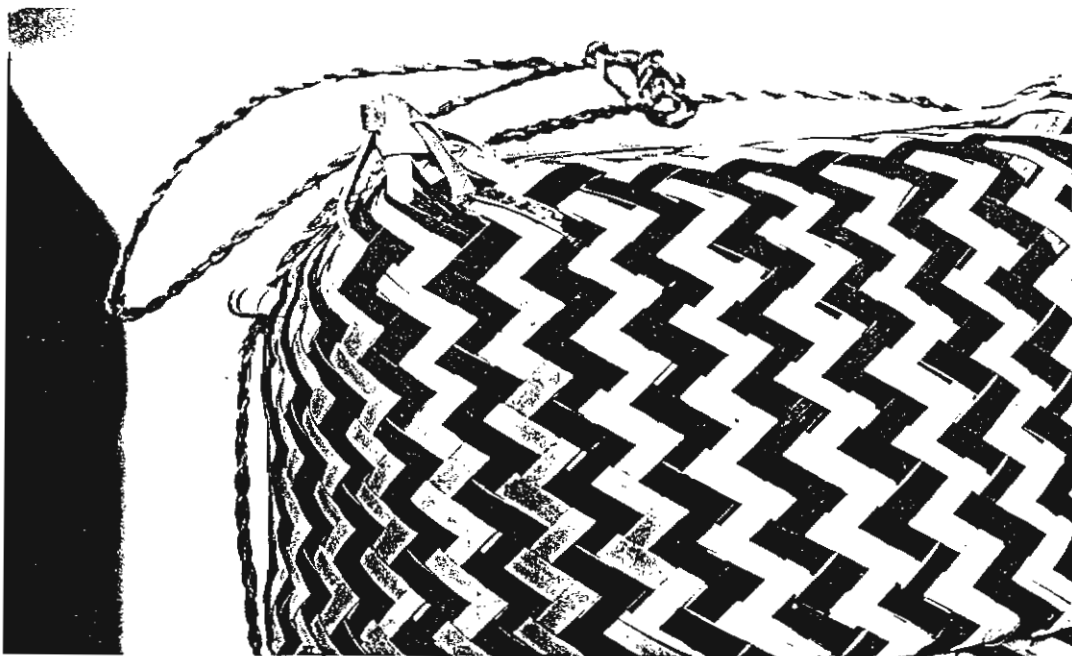
รูปประกอบที่ 16 รูปลายดอกห่อหมกหรือดอกเกี้ยวห่อหมก



รูปประกอบที่ 17 รูปลายดอกกะแฉ่ (กุญแจ) หรือกากบาท



รูปประกอบที่ 18 รูปลายดอกเกี้ยวพ้านเสาหรืองูขึ้นเก้าไม้



4.2 ลวดลายลักษณะ “ลาย”

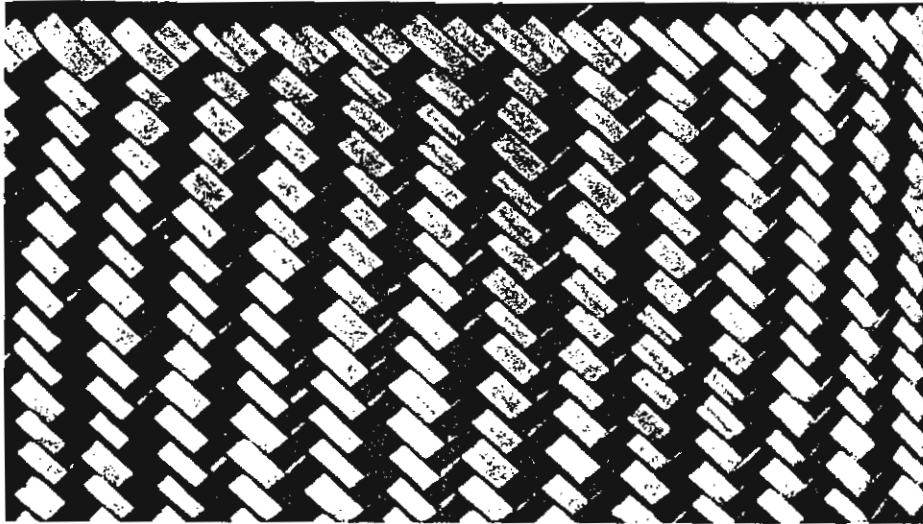
ส่วนลวดลายลักษณะ “ลาย” ของกล่องข้าวตำบลเมืองมาย ปรากฏจำนวนตามชื่อเรียกของชาวบ้านมีทั้งสิ้น 9 ลวดลาย ได้แก่

- 1.) ลายเอ็ดหรือลายหนึ่ง
- 2.) ลายสองยื่น หรือ ลายสองตั้ง
- 3.) ลายสองนอนหรือลายสองขวาง
- 4.) ลายสามยื่น หรือ ลายสามตั้ง
- 5.) ลายสามนอนหรือลายสามขวาง
- 6.) ลายอ้ายยื่น หรือ ลายอ้ายตั้ง
- 7.) ลายอ้านนอนหรือลายอ้าขวาง
- 8.) ลายเสา หรือ ลายเสาตั้ง
- 9.) ลายตกกาบ



รูปประกอบที่ 19 รูปลายเอ็ดหรือลายหนึ่ง

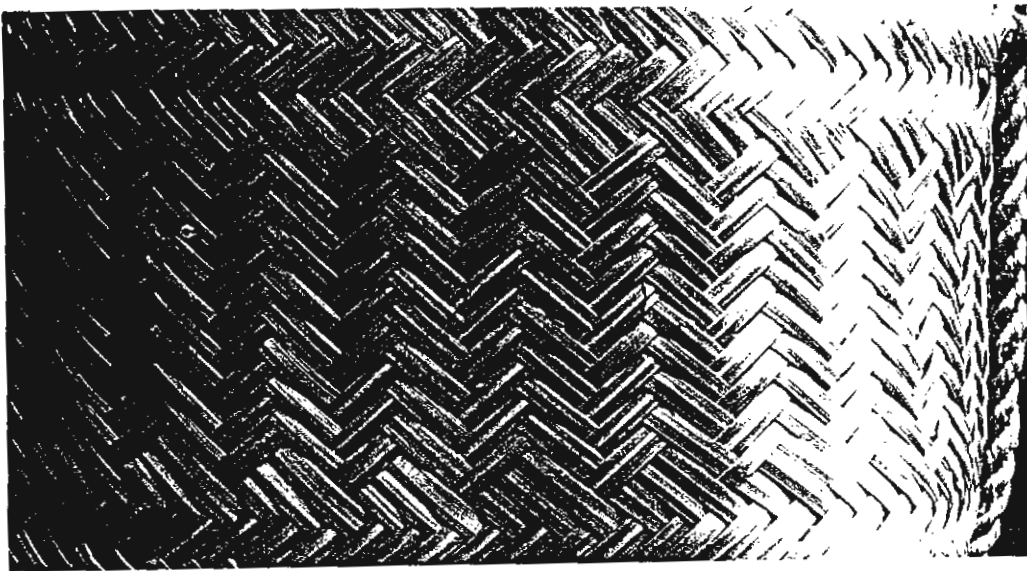
รูปประกอบที่ 20 รูปลายสองยืนหรือสองตั้ง



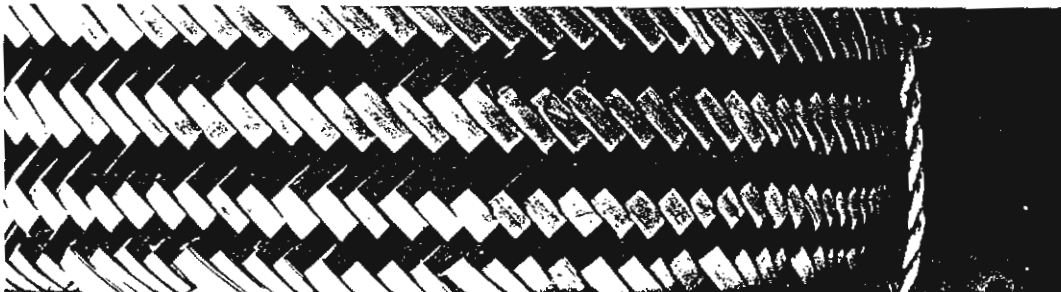
รูปประกอบที่ 21 รูปลายสองนอนหรือลายสองขวาง



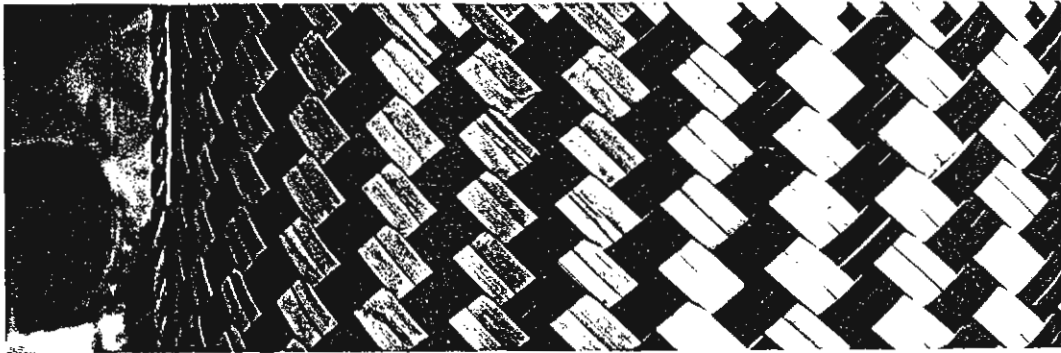
รูปประกอบที่ 22 รูปลายสามขึ้นหรือลายสามตั้ง



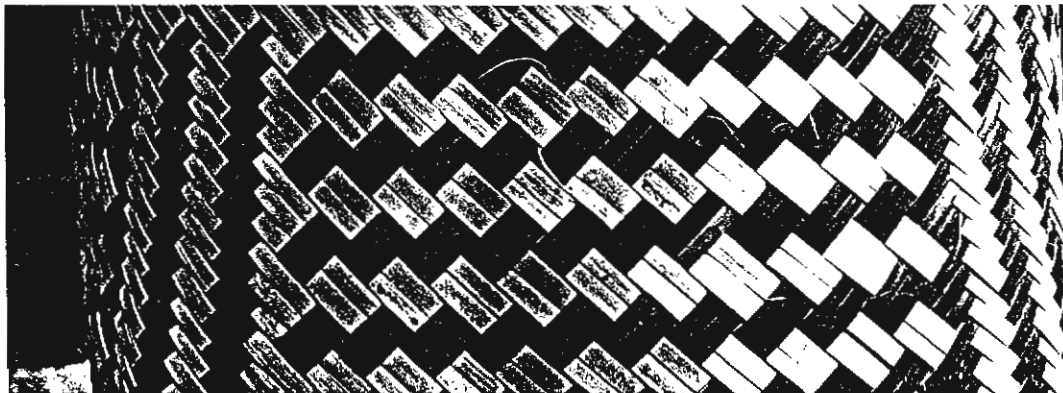
รูปประกอบที่ 23 รูปลายสามนอนหรือลายสามขวาง



รูปประกอบที่ 24 รูปลายอำมรินทร์หรือลายอัมตั้ง



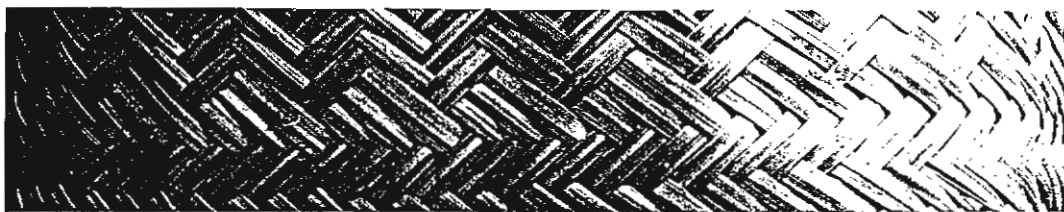
รูปประกอบที่ 25 รูปลายอำมรินทร์หรือลายอัมขวาง



รูปประกอบที่ 26 รูปลายเสาหรือลายเสาตั้ง



รูปประกอบที่ 27 รูปลายตกกาบ



ขั้นตอนและเทคนิคการผลิต

การผลิตกล่องข้าวของชาวตำบลเมืองมาย เป็นงานหัตถกรรมที่มีขั้นตอนและเทคนิคหลายขั้นตอน ซึ่งพอสรุปได้ 4 ขั้นตอนตามลำดับ คือ คัดเลือกไม้ไผ่จากป่า แปรรูปไม้ไผ่ให้เป็นตอก แปรรูปให้เป็นรูปทรง และเย็บเสริมส่วนประกอบให้สมบูรณ์

1. ขั้นตอนการคัดเลือกไม้ไผ่

พบว่าไม้ไผ่ที่ชาวบ้านเลือกใช้ทำกล่องข้าว มีเพียงชนิดเดียวเท่านั้น คือ “ไม้ซาง” ไม้ซางเป็นไม้ไผ่ชนิดหนึ่ง ซึ่งขึ้นอยู่หนาแน่นในป่ารอบ ๆ ชุมชน การคัดเลือกไม้ซางมาทำกล่องข้าว นั้น ผู้ทำกล่องข้าวจะพยายามเลือกไม้ซางให้มีลักษณะคุณสมบัติครบ 3 ประการ ได้แก่ “ไม้หนุ่ม” “ผิวนวลงาม” และ “ปล้องใหญ่ยาว”

“ไม้หนุ่ม” คือไม้ที่ยังอ่อนพอดี เป็นไม้ซางที่มีอายุระหว่าง 6-12 เดือน ซึ่งชาวบ้านมักเรียกไม้ซางขนาดนี้ว่า “ไม้ใหม่” บ้าง “ไม้ปีนี้” บ้าง “ไม้ลูก” บ้าง ข้อดีของไม้ซางอายุขนาดนี้คือ มีคุณสมบัติเหนียวนุ่ม ไม่เปราะ ไม่หักง่าย เมื่อแห้งสนิทแล้วมีสีขาวนวล

ถ้าพิจารณาวงจรชีวิตของไม้ซางจะพบว่า ไม้ซางเริ่มแตกหน่อประมาณเดือนพฤษภาคม ดังนั้นช่วงเวลาที่เหมาะสมในการตัดไม้ซางมาทำกล่องข้าวได้ดี จึงเป็นช่วงเดือนพฤศจิกายน ถึงเดือนเมษายน หากไม้ซางอายุแก่เกินไปจะมีปัญหาคือ แข็ง เปราะ หักง่าย นอกจากนี้แล้วสีของตอกก็จะออกสีเหลืองปนแดง ไม่เป็นที่นิยมแต่ถ้าจะสานกล่องข้าวในช่วงไม้แก่เกินขนาดดังกล่าว ชาวบ้านจะเลือกตัดไม้ในป่าลึกที่ยังคงมีความชุ่มชื้นมีน้ำซบ ซึ่งไม้ไผ่ในพื้นที่เช่นนี้ ยังคงมีความเหนียวอยู่บ้าง

“ไม้ซางผิวนวลงาม” เป็นคุณสมบัติของไม้ซางที่ดี เพราะการผลิตกล่องข้าวในตำบลเมืองมาย เป็นการผลิตโดยใช้ผิวไม้ หรือใช้ส่วนผิวไม้มาทำตอก ดังนั้นจึงจำเป็นต้องคัดเลือกเอาไม้ที่ผิวสวย เพื่อจะได้กล่องข้าวที่สวยงามยิ่งขึ้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำกล่องข้าวขาว ซึ่งไม่มีการย้อมสีตอกจึงต้องคัดเลือกไม้ซางที่มีผิวสวยงามมาทำตอก

ส่วน “ความใหญ่ยาวของปล้องไม้ซาง” ก็เป็นคุณสมบัติที่ต้องคำนึงถึงเพราะ ไม้ซางลำใหญ่เท่าใดย่อมนำไปทำเป็นตอกได้ปริมาณมากเท่านั้น และยังช่วยให้ประหยัดเวลาและแรงงานในการตัดด้วย ส่วนไม้ซางปล้องยาวนั้น ก็ช่วยให้สามารถกำหนดขนาดกล่องข้าวได้หลายขนาด เพราะขนาดของกล่องข้าวที่ผลิตจะมีขนาดเล็กหรือใหญ่ขึ้นอยู่กับความยาวของปล้องไม้ซาง หากปล้องยาวก็ได้กล่องข้าวขนาดใหญ่ หรือจะกะให้ขนาดเล็ก ขนาดย่อมลงก็สามารถทำได้ ซึ่งตรงกันข้ามกับไม้ซางปล้องสั้น

ดังนั้นกว่าจะได้ไม้ซางที่มีคุณสมบัติดังกล่าวนี้ จึงต้องใช้เวลามากพอสมควร ชาวบ้านจะพูดตรงกันว่า ไม้ซางกอหนึ่ง จะมีคุณสมบัติใช้ทำดอกสานกล่องข้าวได้ไม่กี่ต้น บางทีกอหนึ่งใช้ได้ต้นเดียวก็มี ถ้าต้องการใช้ไม้ไผ่ซาง เพื่อทำกล่องข้าวจึงไม่มีวันทำให้ไม้ไผ่หมดป่าแน่นอน

เมื่อคัดเลือกไม้ซางที่มีคุณสมบัติเหมาะสมแล้ว ก็จะตัดล้มไม้ซางนั้น แล้วตัดให้เป็นท่อน ๆ ยาวขนาด 2 ปล้องติดกันโดยมีข้ออยู่ตรงกลาง ส่วนข้อด้านหัวด้านท้ายนั้นตัดทิ้งไป ดังนั้นไม้แต่ละท่อนจึงมี 2 ปล้อง และมีข้ออยู่ระหว่างปล้องทั้งสอง จากนั้นก็ใช้มีดผ่าหรือ “โบะ” และแบ่งให้เป็นซีกให้ได้ขนาดเท่า ๆ กัน แล้วก็ “จักเต็ม” จักเต็มคือผ่าเอาส่วนเนื้อไม้ทิ้งไปให้เหลือแต่ส่วนที่อยู่ติดผิวไม้ จากนั้นก็มัดรวมกันแล้วหาบกลับมาที่บ้าน

นาย ธีรา ชัดแจ้งแรง (2541) ชาวบ้านนางามได้บอกถึงเทคนิคการเลือกไม้ซางมาทำกล่องข้าวว่า “เราลองเอามีดฟันผ่อกั๊ว ถ้าฟันแล้วมีดมันสะท้อนนั้นใช้ได้ มันแก่ไป ถ้าหากเราฟันแล้วดงจวบ มันดูมิดแน่น อันนั้นใช้ได้เป็นไม้ที่เหมาะสม” (เราทดลองเอามีดฟันดูก็รู้ถ้ามีดกระดอนกลับไม้นั้นใช้ไม่ได้มันแก่เกินไป ถ้าหากฟันลงไปแล้วมีเสียงดงจวบและดูมิด อันนั้นใช้ได้เป็นไม้ที่ดี : ผู้วิจัย)

2. ขั้นตอนการทำดอก

ถ้าหากคนทำกล่องข้าวได้ตัดไม้ไผ่ให้เป็นท่อน ๆ “โบะ” (ผ่า) ให้เป็นซีก ๆ และ “จักเต็ม” เอาส่วนเนื้อไม้ไผ่ออกเรียบรอยตั้งแต่ในป่าแล้ว เมื่อมาถึงบ้านก็เป็นขั้นตอนการทำดอกเตรียมดอกไว้สำหรับสานกล่องข้าว ซึ่งมีเทคนิควิธีทำเป็นลำดับขั้นตอนคือ “จักตอก-ลืบตอก-มัดตอก-ตากตอก-และย้อมสีตอก” แต่ถ้าหากคนที่ยังไม่ได้ตัดท่อนไม้ “โบะ” ผ่าไม้ และ “จักเต็ม” ก็ต้องเริ่มต้นที่การ “ตัด-โบะ-จักเต็ม” ก่อน

“การจักตอก” เป็นการนำไม้ไผ่ที่ผ่าเป็นซีก ๆ นั้นและเอา “เต็ม” (ส่วนเนื้อไม้) ออกแล้วมาจักให้ได้ขนาดเท่า ๆ กัน ตามที่ต้องการ โดยมากจะมีขนาดประมาณ 1 เซนติเมตร ไม้ที่จักได้จากปล้องเดียวกันหรือจากซีกเดียวกันจะถูกรวมไว้ด้วยกัน ไม้ให้ปะปนกับไม้ต่างปล้องต่างซีก เพื่อจะได้นำไป “ลืบ” ดอกต่อไป

“การลืบตอก” คือการใช้มีดชนิดหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า “มีดเหลา” ลอกดึงเอาเนื้อไม้ซางออกทั้งโดยจะ “ลืบ” ออกทีละชั้น ๆ ประมาณ 3-4 ชั้น จนให้เหลือแต่ส่วนผิวของไม้ ซึ่ง

ส่วนนี้ถือว่าเป็นดอกแล้วดอกผิวไม้ที่ “ลืบ” ได้จากไม้ปล้องเดียวกันหรือจากไม้ซีกเดียวกันจะถูก “มัด” รวมไว้ด้วยกัน มัดละประมาณ 6 เส้น และคลี่ให้ดอกแผ่กางออกพอไม่ให้ดอกทับซ้อนกันมากเกินไป แล้วนำไป “ตากแดด” โดยมากมักจะวางเรียงไว้บนแผ่นไม้กระดานบ้าง ตามขอนไม้บ้าง หรือแขวนตามราวตากผ้าบ้าง และตากแดดจนดอกแห้ง ซึ่งใช้เวลาประมาณ 2 วัน เมื่อดอกแห้งแล้วก็สามารถนำไปสานส่วนตัวกล่องข้าวชั้นในได้และใช้สานตัวกล่องข้าวชั้นนอกของ “กล่องข้าวขาว” ได้ต่อไป แต่ถ้าต้องการทำส่วนตัวกล่องข้าวชั้นนอกของ “กล่องข้าวลาย” นั้น จะต้องนำดอกไปชุคผิวและย้อมสีก่อน

การ “ชุคผิว” นั้นในขั้นตอนนี้นักทำจะใช้ “มีดเหลา” ชุคผิวดอกที่จะย้อมสี โดยชุคผิวดอกแต่ละเส้นเพียงครั้งเส้น ซึ่งจะเริ่มชุคจากตรงส่วนข้อไม้ตรงกลางเส้นดอก ไปจนสุดปลายเส้นดอกข้างใดข้างหนึ่งให้เหมือนกันทุกเส้น การชุคผิวเป็นเทคนิคหนึ่งที่จะช่วยให้สีจับติดผิวดอกในเวลาย้อมสี เมื่อถึงขั้นตอน “ย้อมสี” ผู้ย้อมสีจะนำน้ำย้อม ซึ่งเป็นสีดำใส่หม้อและตั้งไฟแรง ๆ จากนั้นก็จะนำดอกไปต้มในหม้อน้ำย้อม ซึ่งผู้ย้อมจะระมัดระวังเป็นพิเศษที่จะให้ดอกแต่ละเส้น สัมผัสน้ำย้อม เฉพาะส่วนที่ชุคผิวไว้เท่านั้น ในการต้มดอกในหม้อน้ำย้อมนี้จะใช้เวลาประมาณ 2 ชั่วโมง หลังจากนั้นก็นำดอกที่ย้อมแล้วไปผึ่งให้แห้ง และผู้ย้อมจะต้องระวังไม่ให้สีเลอะผิวดอกอีกครั้งหนึ่ง ซึ่งไม่ได้ชุคผิวและไม่ได้สัมผัสน้ำย้อม ดังนั้นเมื่อย้อมสีดอกแล้วดอกแต่ละเส้นจะเป็นสีดำครึ่งหนึ่งและเป็นสีผิวไม้ช่วงครึ่งหนึ่ง เมื่อถึงตอนนี้ก็สามารถนำดอกไปทำกล่องข้าวลายได้ต่อไป

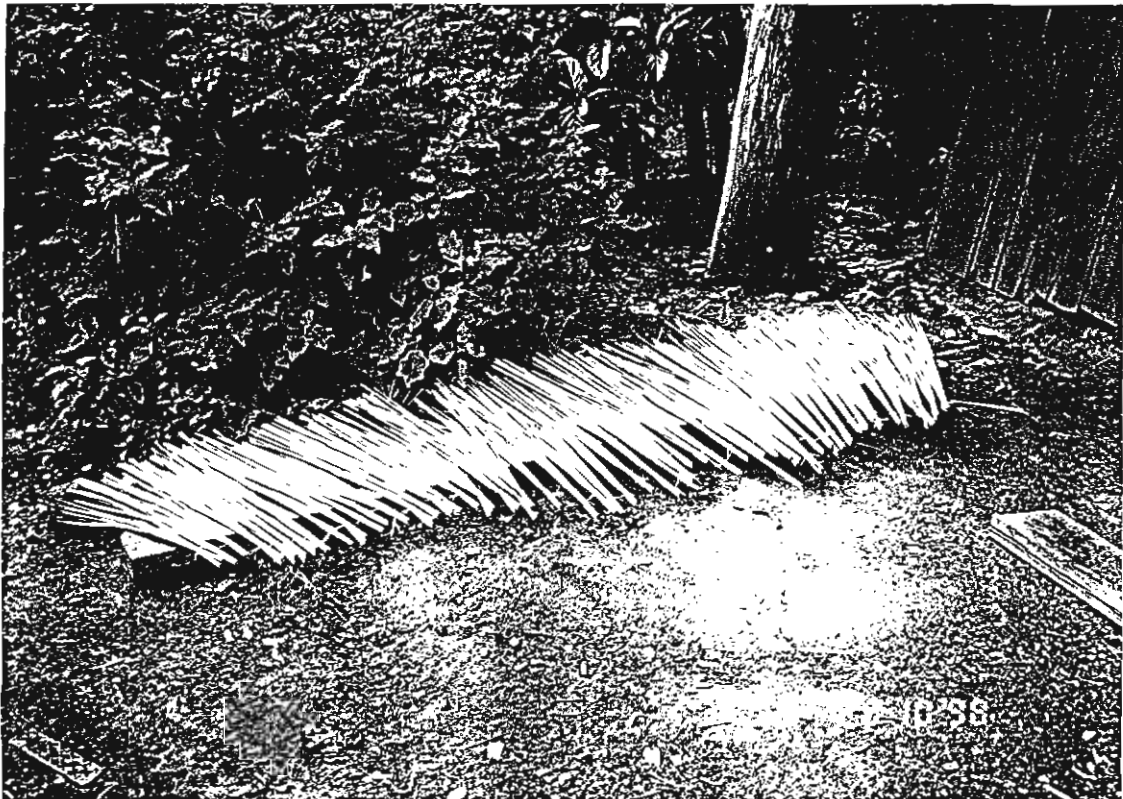
การแปรรูปไม้ให้เป็นดอกตั้งแต่การ “ตัด-โบะ-จัก-ลืบ-มัด-ตากแดด และย้อมสี” ดังกล่าวข้างต้นนั้น ยังคงใช้วิธีทำเหมือนในอดีตดั้งเดิม ยกเว้นแต่การย้อมสี ซึ่งเปลี่ยนแปลงไปคือปัจจุบันนิยมใช้สีย้อมผ้า ซึ่งเป็นสีเคมีที่วางขายในท้องตลาด แต่ในอดีตใช้สีธรรมชาติจากการต้มลูกไม้และเปลือกไม้ ซึ่งมีวิธีค่อนข้างยุ่งยากมาก

การย้อมสีดอกในอดีตนั้น ชาวบ้านต้องไปหาเก็บ ผลของต้นไม้ชนิดหนึ่งซึ่งชาวบ้านเรียกกันว่า “เม็ดบ่าจี้” และเปลือกต้นไม้ คือ “เปลือกอีลาหรืออะลา” และ “เปลือกบ่านะ” ย้อมเปลือกย้อมเปื่อยละ จากนั้นก็นำดอกที่ย้อมแล้วไปหมักโคลนที่ทำนานาน 1 คืน เพื่อให้สีของดอกดำสนิทเกาะติดผิวดอกยิ่งขึ้น คนเฒ่าคนแก่ พูดถึงวิธีย้อมอย่างนี้ว่า “ยะยาก ต้องใช้เวลา ถ้ายะบ่าจี้กะแดง กะหมาด สีเฒ่า ตะก่อนกล่องข้าวลายบ่าไยยะกันนัก มันยากย้อมย้อมเนี่ยะ” (ทำยากต้องใช้เวลานานถ้าทำไม่ถูกต้องก็จะออกสีแดงคล้ำ สีหมอง หม่น แต่ก่อนนี้กล่องข้าวลายนี้ทำกันไม่มากนัก เพราะมันยุ่งยากในการย้อมตาก : ผู้วิจัย)

รูปประกอบที่ 28 การตีบทอก



รูปประกอบที่ 29 ตากตอก



3. ขั้นตอนการไป

การไปคือการसानนั่นเอง แต่ในที่นี้จะใช้คำว่า “ไป” ตามภาษาที่ชาวบ้านใช้กัน ซึ่งชาวบ้านตำบลเมืองมายจะใช้คำว่า “ไป” กับคำว่า “सान” คนละความหมายคือ ถ้าसानสิ่งของที่มีลักษณะเป็นแผ่นเป็นผืนบาง เช่น เสื้อ พัด ชาวบ้านที่นี่จะใช้คำว่า “सान” แต่ถ้าसानทำให้เป็นรูปทรง เช่น กล่องข้าวจะใช้คำว่า “ไป”

การไปกล่องข้าว นับเป็นขั้นตอนที่ยากกว่าทุกขั้นตอน ผู้ทำจะต้องมีความชำนาญ การไปกล่องข้าวในตำบลเมืองมาย จะแยกส่วนกล่องข้าวออกเป็น 3 ส่วน และไปเป็นส่วน ๆ ทีละส่วนตามลำดับ คือ ส่วนแรกเป็น “ส่วนชั้นใน” ส่วนที่สองเป็น “ส่วนชั้นนอก” และส่วนที่สามเป็น “ส่วนฝา” การไปแต่ละส่วนจะมีเทคนิควิธีเฉพาะและมีความลงตัวแน่นอน ซึ่งสืบทอดต่อ ๆ กันมา

3.1 “การไปส่วนชั้นใน” พบว่ามีเทคนิควิธีเฉพาะแตกต่างจากส่วนนอก และส่วนฝา คือประการแรกขนาดดอกที่ใช้ต้องมีความหนาและใหญ่กว่าชั้นนอก ชาวบ้านเรียกดอกแบบนี้ว่า “ดอกหูก” ประการต่อมาดอกแต่ละเส้นไม่มีการฉีกแยกเป็นเส้นเล็ก ๆ อย่างชั้นนอก และประการสุดท้าย ต้องให้ผิวของดอกอยู่ด้านในกล่องข้าว

เทคนิคดังกล่าวนี้จะทำให้กล่องข้าวมีคุณสมบัติหลายประการคือ ประการที่หนึ่ง ขนาดของดอกที่หนาใหญ่ไม่มีการฉีกแบ่งเป็นเส้นเล็ก จะทำให้กล่องข้าวแข็งแรง ทนทานใช้งานได้นาน ประการที่สองการให้ผิวดอกอยู่ด้านในนั้น จะทำให้มีผิวเรียบมันตามธรรมชาติของผิวไม้ไผ่ เวลาข้าวเหนียวสัมผัสกับดอก ข้าวเหนียวจะไม่เกาะติดกล่องข้าว และประการสุดท้าย การเอาผิวดอกไว้ด้านในนั้น จะทำให้ผู้กดข้าวเหนียวปลอดภัยจากการถูกเสี้ยนตำเล็ดตำนิ้วมือ เพราะส่วนผิวดอกไม่มีเสี้ยนอย่างส่วนเนื้อดอก

ขั้นตอนการไปชั้นในจะมีลำดับดังนี้คือ เริ่มต้นด้วยการ “ก่อ” แล้วก็ “ปัก” “ไป” “เม้ม” “ปัก” และ “ปาด”

“การก่อ” คือการก่อรูปกล่องข้าวเป็นการเริ่มต้นการไป ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “ก่อ” เทคนิคที่ใช้ในการก่อคือ จะต้องนับจำนวนเส้นดอกว่าจะใช้กี่เส้นก็ก่อ ซึ่งถ้าทำกล่องข้าวคอกี้จะกำหนดแน่นอนตายตัวว่าต้องใช้ดอก เป็นจำนวนคู่เช่น 5 คู่ ถ้าเป็นจำนวนคี่จะไม่สามารถทำส่วนกอให้คอกี้ตามที่ต้องการได้ แต่ถ้าเป็นการทำกล่องข้าวคอกิ่ง จะไม่ก่อยุ่งยากจะใช้ดอกในการก่อก็คู่ก็เส้น ก็แล้วแต่ว่าต้องการได้กล่องข้าวขนาดเล็กหรือขนาดใหญ่ โดยมาก

จะใช้ดอกก่อกำหนด 8 กู่ ในการก่อกำหนดจะมัดเส้นดอด้วย "ลายสองและลายเอ็ด" ให้ส่วนข้อไม้อยู่ตรงกึ่งกลาง

เมื่อนำดอกมาก่อและมัดกันจนได้ขนาดพื้นที่ส่วนกันตามที่ต้องการแล้ว ก็จะเป็นการเริ่มต้นหักมุมดอให้ตั้งฉากขึ้น ซึ่งชาวบ้านคนทำจะเรียกว่า "ปก" โดยมากพบว่าการปกจะมัดเส้นดอด้วยลายสาม

จากนั้นก็เป็นการเริ่ม "ไป" ให้เป็นรูปทรงซึ่งส่วนชั้นในนี้จะไม่มีการเน้นลวดลายอย่างส่วนชั้นนอก แต่คนไปจะเน้นไปให้เกิดความแน่น ความแข็งแรงทนทานในการใช้งาน พบว่าการไปส่วนนี้จะใช้ลายสองและลายอา

เมื่อไปให้เป็นรูปทรงกล่องข้าวจนถึงส่วนคอ และส่วนปากได้ขนาดกล่องข้าวตามที่ต้องการแล้ว ก็จะเป็นการพับดอออกมาด้านนอก เรียกว่า "เม้ม" แล้ว สอดเส้นดอเข้าไปด้านในเรียกว่า "ปัก" แล้วใช้มีดตัดปลายดอที่ยาวเกินออก ซึ่งเรียกว่า "ปาด"

จากลำดับการทำส่วนชั้นในดังกล่าวนี้พบว่า คนทำต้องใช้เทคนิควิธีให้ได้ชั้นในที่แน่นที่แข็งแรง ถ้าทำได้แน่นได้แข็งแรงมีรูปทรงดี เวลาสานชั้นนอกหุ้มอีกชั้นหนึ่งนั้นชั้นนอกก็จะดีจะสวยตามไปด้วย ซึ่งเทคนิควิธีที่ใช้กัน คนทำเรียกว่า "จะตอก" ถือการใช้เล็บมือกดดันเส้นดอแต่ละเส้นให้ชิดติดกันแน่นสนิท

3.2 "การไปส่วนชั้นนอก" พบว่ามีลำดับขั้นตอนเหมือนกับการไปชั้นในเป็นส่วนใหญ่ ต่างกันเพียงเทคนิควิธีการใช้ดอและการใช้ลวดลายในการไปเท่านั้น

การไปชั้นนอกเป็นการสานหุ้มทับส่วนชั้นใน ดังนั้นเมื่อเสร็จเป็นกล่องข้าวแล้ว ตัวกล่องข้าวก็จะมีสองชั้น ลำดับขั้นตอนในการทำชั้นนอกก็จะเริ่มต้นจากการ "ก่อ-ปก-ไปลาย-ปัก- และปาด" ซึ่งมีเทคนิควิธีต่างจากการทำส่วนชั้นในคือ

ประการแรกต้องเอาส่วนผิวดอออกมาด้านนอก ประการที่สอง เมื่อเริ่มการ "ปก" ดอทุกเส้นจะต้องฉีกเป็นเส้นเล็ก ๆ จำนวน 4 เส้น ประการที่สาม การไปลายจะมีลวดลายมากมายตามความต้องการของคนทำ และประการสุดท้าย เมื่อไปมาถึงส่วนคอแล้ว ก็จะ "ปัก" ปลาย เส้นดอสอดเข้าระหว่างเส้นดอของชั้นในบริเวณคอของส่วนชั้นใน จนทำให้ส่วนชั้นนอกยึดติดแน่นกับส่วนชั้นใน และดูเป็นชิ้นส่วนเดียวกัน

จากเทคนิคดังกล่าว พบว่าเป็นวิธีที่ทำให้กล่องข้าวมีคุณภาพดี และสมบูรณ์ขึ้นหลายประการ คือ ประการแรก การฉีกดอเป็นเส้นเล็ก ๆ และไปเป็นลวดลายหุ้มส่วนชั้นในนั้นทำให้เกิดความสวยงาม ประการที่สอง การสานชั้นนอกหุ้มชั้นในนั้น ทำให้เกิดความหนาเพิ่ม

ขึ้น ช่วยป้องกันลมไม่ให้สัมผัสกับข้าวเหนียวได้ดีขึ้น ซึ่งช่วยให้เก็บข้าวเหนียวหนึ่งได้นานขึ้น โดยข้าวไม่แข็งหรือแห้ง สามารถเก็บไว้รับประทานได้ทั้งวัน (ซึ่งปกติชาวบ้านจะนึ่งข้าวเพียงครั้งเดียว คือตอนเช้าตรู่ แล้วเก็บข้าวเหนียวหนึ่งใส่กล่องข้าวไว้รับประทานตั้งแต่เมื่อเช้าถึงมือเย็น) และอีกประการหนึ่งคือ การสานสองชั้นช่วยให้เกิดความแข็งแรง ทนทานในการใช้งานเพิ่มขึ้น

3.3 “การไปส่วนฝา” การไปส่วนฝามีวิธีการทำคล้ายกับการไปชั้นนอก คือใช้ดอกฝิวไม้อ่อนบาง เหมือนกัน เริ่มต้นด้วยการ “ก่อ” แล้ว “ปก” เหมือนกัน มีการฉีกดอกเป็นเส้นเล็กเหมือนกัน จากนั้นก็ “ไปลาย” เช่นกัน แต่ต่างกันตรงที่การไปฝาเป็นการไปหุ้มคาด ดังนั้นก่อนจะทำส่วนฝา คนทำต้องสานคาดก่อน ลักษณะของคาดจะสานด้วยดอกที่เป็นดอกเนื้อไม้ไม่ใช่ฝิวไม้ และขัดลายด้วยลายสอง เมื่อปกและไปลายหุ้มส่วนคาดจนได้ขนาดพอเหมาะ ตามที่ต้องการแล้ว คนทำก็จะพับหรือ “เห็บ” คือพับครึ่งให้ส่วนหนึ่งอยู่ด้านใน

4. ขั้นตอนการเย็บส่วนประกอบ

ขั้นตอนนี้เป็นขั้นตอนสุดท้าย หลังจากที่ทำส่วนตัวกล่องข้าว และส่วนฝากล่องเสร็จแล้ว คนทำจะต้องเย็บส่วนประกอบกล่องข้าวเพื่อให้มีส่วนประกอบที่สมบูรณ์ ซึ่งมีส่วนประกอบที่ต้องเย็บอยู่ 3 ส่วน คือ “ส่วนตีน” “ส่วนหู” และ “ส่วนจิก”

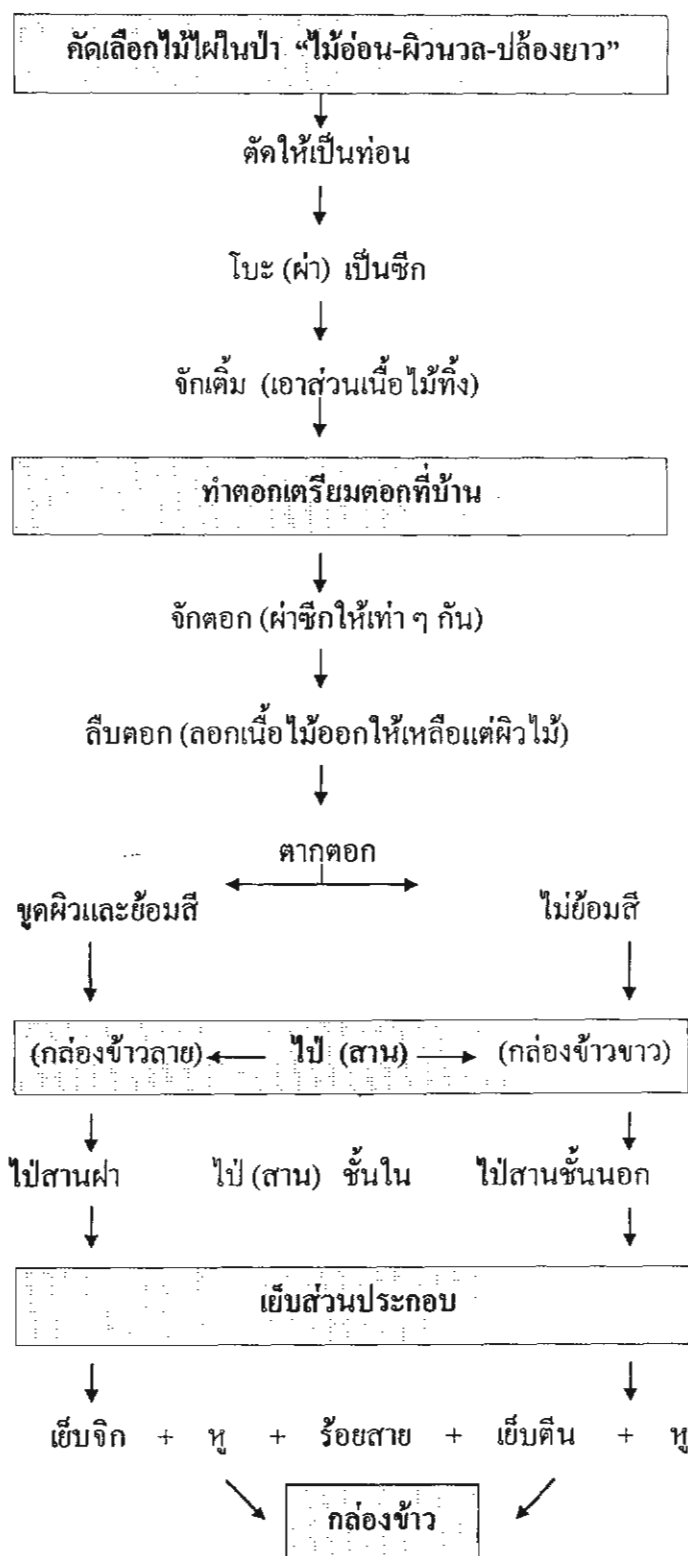
การเย็บส่วนตีน คนทำจะเตรียมไม้สัก 2 ชิ้น หนาประมาณ $\frac{1}{2}$ เซนติเมตร กว้างประมาณ 3-5 เซนติเมตร ให้มีความยาวพอเหมาะกับขนาดตัวกล่องข้าวแล้วบากไม้แต่ละชิ้นประกบติดกันให้แน่น เป็นรูปกากบาทและเจาะรูด้วย “เหล็กจิก” ที่ส่วนปลายทั้ง 4 ด้าน จากนั้นนำไปเย็บให้เข้ามุม กับส่วนฐานหรือก้นกล่องข้าว โดยอาศัย “เหล็กหมาด” เจาะมุมกล่องข้าว และร้อยหวายเย็บติดกับกล่องข้าวให้ติดกันจนแน่นทั้ง 4 มุม ซึ่งโดยมากนิยมเย็บให้หวายเป็นลายถักให้สวยงาม

การเย็บหู หูกล่องข้าวโดยทั่วไปจะมี 2 คู่ คืออยู่ตรงส่วนตัวกล่องข้าว 1 คู่ อยู่ตรงส่วนฝาก็ 1 คู่ หูกล่องข้าวจะเป็นส่วนที่มีไว้สำหรับร้อยเชือก หรือ “สายกล่องข้าว” เพื่อร้อยฝากับตัวกล่องข้าวให้ติดกัน และเพื่อใช้สายเป็นที่หิ้วและแขวนเก็บรักษากล่องข้าวให้พ้นการรบกวนของสัตว์เลื้อย การเย็บหูจะใช้หวายเส้นเล็ก ๆ เย็บร้อยถักยึดกับส่วนตัวกล่องและส่วนฝาให้เป็นห่วงพอเหมาะสำหรับร้อยเชือก “สายกล่องข้าว”

การเย็บจิก การเย็บจิกจะเป็นการเย็บตรงด้านบนของส่วนฝา เพื่อยึด “ไม้กระด้าง” หรือ “ไม้ส่ว” ให้ติดแน่นกับส่วนฝาเพื่อความแข็งแรงทนทาน ในการใช้งานปิดเปิดกล่องข้าว โดยไม่เสียรูปทรง คนทำจะต้องเตรียมไม้ไผ่เหลาให้กลมขนาดพอเหมาะ และขนาดยาวเท่ากับ เส้นทแยงมุมของพื้นที่ส่วนฝาด้านบน จำนวน 2 อันและเตรียมหวายเส้นเล็ก ๆ ไว้เย็บ จากนั้น ก็เสียบปลายไม้ส่วทั้งสองลงส่วนฝาทั้ง 4 มุมตามแนวเส้นทแยงมุม ให้ไม้ส่วไขว้กัน แล้ว ใช้หวายเย็บยึดปลายไม้ส่วทั้งสี่มุมให้แน่น ซึ่งในการเย็บส่วนนี้พบว่า นิยมเย็บถักหวายให้เป็น ยอดแหลม เรียกว่า “จิก” ซึ่งคล้ายกับก้นหอย จากนั้นก็นำเชือกสายกล่องข้าวมาร้อยผูกกล่อง ข้าว โดยสอดเชือกเข้าไประหว่างดินกับก้นกล่องข้าว แล้วร้อยเข้าส่วนหูทั้ง 4 หู ให้ส่วนตัว กล่องกับส่วนฝาร้อยติดกันและผูกเชือกให้แน่น โดยกะขนาดให้พอดีกับการใช้งาน

จากลำดับขั้นตอนการผลิตทั้ง 4 ขั้นตอนดังกล่าวมานี้ พบว่าต้องใช้เวลาในการทำ นานหลายวัน โดยเฉลี่ยแล้วคนหนึ่งจะผลิตกล่องข้าวได้ประมาณสัปดาห์ละ 5-6 ใบ ถึงแม้ว่า กล่องข้าวกล่องหนึ่งต้องใช้เวลาผลิตนานมาก แต่ผลผลิตที่ได้นั้นเป็นผลงานที่สร้างความภูมิใจ ให้คนทำมากกว่าเวลาที่เสียไป เพราะนอกจากจะได้กล่องข้าวที่ช่วยยังชีพ สร้างรายได้ให้ครอบครัวแล้วยังเป็นผลผลิตที่ทรงคุณค่าทางศิลปะ จากนั้นมือแรงงานความอดทนพากเพียรของคน ทำและเป็นเอกลักษณ์เฉพาะถิ่นของชุมชนตำบลเมืองมาย

แผนภาพที่ 9 ลำดับขั้นตอนการผลิตกล่องข้าว



การเรียนรู้และถ่ายทอดการผลิต

ชุมชนตำบลเมืองมายกับการผลิตถั่วงอกข้าวมีพัฒนาการและความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกันมายาวนาน ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน มีการเรียนรู้และถ่ายทอดการผลิตถั่วงอกข้าวของชุมชนสืบต่อ ปรับปรุงและพัฒนาปรับเปลี่ยนไปตามการเปลี่ยนแปลงทางสังคมและเศรษฐกิจ

1. ปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเรียนรู้และถ่ายทอด

การเรียนรู้และถ่ายทอดการผลิตที่ปรากฏชัดเจนและสืบเนื่องจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน คือ การเรียนรู้และถ่ายทอดภายในครอบครัว โดยพ่อแม่ถ่ายทอดให้ลูก พบว่ามีปัจจัยที่เกี่ยวข้องและส่งผลกระทบต่อการเรียนรู้และถ่ายทอดการผลิตอยู่ 4 ประการ คือ ประการแรก ความต้องการของพ่อแม่ที่ตั้งใจให้ลูกของตนผลิตถั่วงอกข้าวได้ ประการที่สอง ความต้องการของลูกที่เกิดแรงบันดาลใจอยากผลิตถั่วงอกข้าวเป็นอย่างพ่อแม่ ประการที่สาม ความจำเป็นทางเศรษฐกิจและสังคม และประการสุดท้าย ระบบการศึกษาในโรงเรียน

1.1 ปัจจัยความต้องการของพ่อแม่ การเรียนรู้และถ่ายทอดที่เกิดจากปัจจัยความต้องการของพ่อแม่ นับเป็นปัจจัยที่ส่งผลให้เด็กเกิดการเรียนรู้และสืบทอดการผลิตถั่วงอกข้าวภายในครอบครัวที่ค่อนข้างได้ผล โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคต้น ๆ ที่ใช้ถั่วงอกข้าวแลกข้าวสาร ซึ่งพ่อแม่ค่อนข้างเชี่ยวชาญ และคาดหวังสูง พอลูกอายุได้ 12-13 ปี พ่อแม่ก็จะให้หัดทำถั่วงอกข้าว โดยเริ่มหัดทำส่วนง่าย ๆ เช่น ก่อชั้นในไปลายสามลายอ้า โดยมากเด็กจะเริ่มหัดทำถั่วงอกข้าวมาก่อน เพราะใช้ลายง่าย ๆ การที่พ่อแม่ต้องการให้ลูกของตนสามารถผลิตถั่วงอกข้าวได้เหมือนคนนั้น มีปัจจัยทางเศรษฐกิจมาเกี่ยวข้องด้วย คือ ถ้าลูกสามารถทำถั่วงอกข้าวได้ ก็จะทำให้แรงงานการผลิตในครอบครัวเพิ่มขึ้น มีรายได้เข้าครอบครัวมากขึ้น ดังนั้นจึงเกี่ยวเนื่องและคาดหวังให้ลูกของตนเรียนรู้การทำถั่วงอกข้าว และจะดูแลอย่างใกล้ชิดประกบตัวต่อตัว จับมือลูกทำเป็นขั้นเป็นตอน ซึ่งผู้ให้ข้อมูลบางคนเล่าประสบการณ์การเรียนรู้ ซึ่งพ่อแม่เชี่ยวชาญและคาดหวังสูงเช่นนี้ว่า “ถ้าเราไปฝึกเป็นกะจะดีมีมือเราพอง บางทีเป็นกะบิดหูพอง พ่อแม่เขาหนา เขาจะจำเป็นต้องตั้งใจหัดดีนะ” (ถ้าเราสานผัด ท่านก็จะดูจะดีมีเราบ้าง บางทีท่านก็บิดหูบ้าง พ่อแม่เรานะ เราก็จำเป็นต้องตั้งใจทำให้ดี : ผู้วิจัย) เมื่อมาถึงรุ่นของตนเองตนเองก็จะสอนลูกบอกลูก “เขามีลูก 3 คน เขาสอนเขาหมด ลูกเขาช่างทำหมด เขาจะบอกกับลูกเขาว่า แม่กะหวังได้กินกับลูก อยากหื้อลูกยะช่าง เพื่อแม่แก่มาตาบ่ดีมาจะพึ่งลูกยะหื้อได้กินกับลูก” (จันทร์ สีสด : 2541) (เรามีลูก 3 คน เราสอนเขาหมดลูกเราทำเป็นหมด เราก็บอกกับลูกเราว่า แม่ก็หวังได้กินกับลูก อยากให้ลูกทำเป็นเพื่อแม่แก่มาตาบ่ดีก็จะพึ่งลูกทำ

ให้ได้กินกับลูก : ผู้วิจัย) และพ่อหลวงคำ ดีมาก ได้บอกว่า “พ่อแม่เป็นจะบอกหื้อเอาดอกมา ไปส่องหน้า หื้อหัดไปลายง่าย ๆ อย่างลายสอง เป็นกะหื้อไปกันมันฝามันก่อน สานลายสอง ช่างแล้ว กะหัดลายสาม ลายอ้า และหื้อหัดไปกล่องข้าวขาวก่อนหนา กล่องข้าวลายมันยาก เรื่องลายหยั่งหมูนั่นเฮากะจำจากพ่อแม่ เวลาเป็นสอน เฮายะบ่ถูกไปผิด เป็นกะจะบิณฑู ตีมือ เฮาพ่องหนา ก่อนที่เฮาจะไปกล่องข้าวชางนี้เฮาก็กะหัดสานหยั่งที่ง่าย ๆ ก่อน อย่างคุบดักนก ไชปลา อะหยั่งหมูนั่น” (พ่อแม่ท่านจะบอกให้เราเอาดอกมาหัดทำต่อหน้าท่าน ให้หัดสาน ลายง่าย ๆ เช่น ลายสอง โดยหัดสานส่วนกัน ส่วนฝาก่อน จากลายสองก็หัดลายสาม ลายอ้า และให้หัดทำกล่องข้าวขาวก่อน กล่องข้าวลายนั้นมันยากไป ส่วนเรื่องลายต่าง ๆ นั้นเราก็จำ จากพ่อแม่ เวลาท่านสอนเราแล้ว เราทำไม่ถูกก็ถูกท่านบิณฑู ตีมือบ้าง ก่อนที่เราจะหัด สานกล่องข้าวเป็นนี้เราก็กะหัดสานอะไรที่ง่าย ๆ ก่อน เช่น กับดักนก ไชดักปลา อะไรพวกนี้ : ผู้ วิจัย)

การถ่ายทอดความรู้ในลักษณะที่พ่อแม่เฝ้าดูและเฝ้าระวังให้ลูกทำได้เหมือนพ่อแม่ นั้น จะปรากฏมากในยุคที่ใช้กล่องข้าวแลกข้าวสาร

1.2 ปัจจัยความต้องการของลูก การเรียนรู้ที่เกิดจากปัจจัยความต้องการของลูก ซึ่ง เกิดแรงบันดาลใจอยากทำกล่องข้าวเป็นอย่างพ่อแม่ นั้น ถึงแม้จะพบไม่มากนัก แต่ก็ปรากฏพบ อยู่ทุกยุค การเรียนรู้ลักษณะนี้เป็นการเรียนรู้ตามธรรมชาติของเด็กที่มีความอยากรู้อยากลอง อยากทำได้เหมือนพ่อแม่ ซึ่งพบว่า เด็กกลุ่มนี้จะสนใจด้วยตนเอง ชอบหยิบชอบจับอุปกรณ์ ต่าง ๆ พ่อแม่ทำค้ำไว้ หรือพ่อแม่ลูกไปทำอย่างอื่นเด็ก ๆ กลุ่มนี้ก็จะมาหัดลองทำต่อจากที่ พ่อแม่ทำค้ำไว้ และพอมีปัญหาทำต่อไม่ถูกทำไม่ได้ขึ้นมา ก็จะขอให้พ่อแม่แนะนำให้

ในปัจจุบันพบว่า พ่อแม่ส่วนใหญ่ต้องการให้ลูกของตนเรียนรู้ด้วยตนเอง โดยพ่อแม่ คอยแนะนำ หรือมีความกระตือรือร้นที่เฝ้าเรียนเฝ้ารู้ สนใจซักถาม และพ่อแม่ก็พร้อมและตั้งใจ ที่จะถ่ายทอดการผลิตกล่องข้าวให้แก่ลูกของตน โดยที่ตนเองไม่ต้องออกปากชักชวน หรือบังคับเฝ้าดู แต่พ่อแม่ส่วนใหญ่มักพูดถึงเรื่องนี้ในทำนองเดียวกันว่า “ละอ่อนรุ่นหลัง บ่าเยกันเขาบ่หัดกับเฮา” “เขาว่ามันย่อยมือ เขาบ่หัดกัน” “ละอ่อนใหม่บ่าเยกันเขาว่ามัน ยาก ยะไปมันกะบ่คุ้มค่า” (“เด็กรุ่นหลังไม่ทำกันเขาไม่หัดกับเรา” “เขาว่ามันละเอียดจุจิก เขา ไม่หัดกัน” “เด็กรุ่นใหม่ไม่ทำกันเขาว่ามันยาก ทำไปมันก็ไม่คุ้มค่าราคา”) ดังนั้นการเรียนรู้ที่ เกิดจากปัจจัยความต้องการของเด็ก ๆ ในปัจจุบัน จึงมีน้อย

1.3 ปัจจัยทางสังคมและเศรษฐกิจ ในยุคเมื่อ 30-40 ปีก่อน มีปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นจิตใจให้เด็ก ๆ ในยุคนั้นเรียนรู้และรับถ่ายทอดการทำลองข้าวจากผู้ใหญ่ คือ สภาพสังคมและเศรษฐกิจ เนื่องจากสภาพเศรษฐกิจซึ่งยากจน ผลผลิตข้าวนาข้าวไร่ไม่พอกินตลอดทั้งปี ต้องทำลองข้าวไปแลกข้าวสาร และสภาพสังคมที่เป็นสังคมเครือญาติ นิยมแต่งงานกันระหว่างคนภายในชุมชน ซึ่งพวกเขาเรียนรู้และเข้าใจสภาพปัญหาการดำเนินวิถีชีวิตของกันและกันเป็นอย่างดี โดยเฉพาะการสร้างรายได้เพิ่มให้ครอบครัวด้วยการไปลองข้าว จึงเป็นปัจจัยกระตุ้นให้คนรุ่นหนุ่มรุ่นสาวที่ถึงวัยมีครอบครัวพยายามเรียนรู้ทำลองข้าวให้เป็น เพื่อความอยู่รอดและให้ตนเองเป็นที่ยอมรับของคนในชุมชน

พบว่าคนรุ่นอายุ 30-40 ขึ้นไปในชุมชน ตำบลเมืองมาย จะพูดตรงกันว่า พวกเขาทำลองข้าวเป็นกันทุกคน บางคนทำเป็นตั้งแต่อายุ 12 - 13 ปี บางคนเริ่มทำตั้งแต่ 15 - 16 ปี คนรุ่นพวกเขาจำเป็นต้องหัดทำลองข้าว เพราะว่า “ถ้าบ่หัดบ่เป็นก็จักถิ้นข้าว” “หมู่เฮาไปลองข้าวช่างก็ย้อนถัวถิ้นข้าวตาย” เนื่องจากสภาพพื้นที่ของหมู่บ้านในตำบลเมืองมาย มีพื้นที่ปลูกข้าวน้อย สามารถทำนาข้าวได้เฉพาะพื้นที่แคบ ๆ ระหว่างเชิงเขากับลำน้ำแม่คำ ต้องทำไร่ปลูกข้าวไร่ตามเชิงเขาด้วย แต่ผลผลิตทั้งข้าวนาและข้าวไร่ได้ไม่พอเพียงกับการบริโภคในหนึ่งปี พวกเขาจึงต้องไปลองข้าวในเวลาว่างหรือหลังจากการทำนาทำไร่แล้ว ต้องอาศัยลองข้าวเป็นสินค้าหรือไว้แลกข้าวสาร ในยามขาดแคลน ซึ่งในอดีต 30-40 ปีที่ผ่านมา จะเป็นเช่นนี้ทุกปี ทำให้เด็กรุ่น 12-13 ปีในอดีตตระหนักในปัญหาขาดข้าวบริโภคจึงต้องสนใจเรียนรู้ทำลองข้าวกันทุกคน

นอกจากนี้แล้ว ในสมัย 30-40 ปีที่แล้ว ปรากฏถ้อยคำที่ผู้ใหญ่มักพูดให้เด็กวัยรุ่นหรือวัย 12-15 ปี ฟังอยู่เสมอคือ “ถ้าสูไปลองข้าวบ่ช่างสูจะอดข้าวถิ้นข้าว” “ถ้าสูไปลองข้าวบ่ช่างบ่มีไผเอาเป็นผัวเป็นเมีย” หรือ “สูไปลองข้าวบ่ช่าง ระวังจะบ่ได้เมียเนื้อ” “บ่หัดไปลองข้าว มีเมียกะเลี้ยงเมียบ่คุ้ม มีผัวกะเลี้ยงผัวบ่คุ้ม” ถ้อยคำเหล่านี้ล้วนเป็นปัจจัยหนึ่งที่กระตุ้นให้เด็กในสมัย 30-40 ปีที่ผ่านมาตระหนักและสนใจที่จะเรียนรู้สืบทอดการทำลองข้าวกันทุกคน

ในปัจจุบันนี้ยังปรากฏว่ามีหลายคนที่มีครอบครัวต้องรับภาระในการหาเลี้ยงดูครอบครัวแล้วจะหันมาสนใจหัดทำลองข้าวกัน เพื่อเป็นอาชีพเสริมสร้างรายได้เพิ่มให้ครอบครัว ซึ่งปรากฏมากในหมู่บ้านไผ่พะ และบ้านนาไหม้ โดยจะฝึกหัดทำกับคนรุ่นก่อนที่สานกลองข้าวเป็นแล้ว ซึ่งมักเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง

ครอบครัว ซึ่งปรากฏมากในหมู่บ้านไผ่แพะ และบ้านนาไหม้ โดยจะฝึกหัดทำกับคนรุ่นก่อนที่สานกลองข้าวไปแล้ว ซึ่งมักเป็นญาติพี่น้องหรือเพื่อนบ้านใกล้เคียง

1.4 ปัจจัยระบบการศึกษาในโรงเรียน ปัจจุบันนี้ระบบการศึกษาในโรงเรียนมีผลต่อการเรียนรู้ถ่ายทอดการผลิตกลองข้าวของชุมชนใน 2 ลักษณะคือ ลักษณะแรกระบบโรงเรียนทำให้เด็กอยู่ในโรงเรียนนานกว่าอดีต คือต้องอยู่ถึงประถมศึกษาปีที่ 6 บางส่วนต้องอยู่ถึงมัธยมศึกษาปีที่ 3 บางครอบครัวส่งลูกไปเรียนในระดับสูงกว่าถึงในอำเภอและในเมือง ทำให้เด็กมีเวลาช่วยพ่อแม่สานกลองข้าวอย่างในอดีตได้น้อยลง และลักษณะที่สองโรงเรียนก็มีส่วนกระตุ้นให้นักเรียนสนใจการฝึกทำกลองข้าวในโรงเรียนได้บ้าง โดยการเชิญวิทยากรชาวบ้านมาสอนเด็กนักเรียนตามนโยบาย ซึ่งไม่ต่อเนื่องนัก ซึ่งโรงเรียนบ้านไผ่งามได้จ้างวิทยากรชาวบ้านมาสอนและให้เด็กฝึกหัดกับคนเฒ่าคนแก่

ระบบการจัดการศึกษาในโรงเรียน จึงมีส่วนแยกวิถีชีวิตการเรียนรู้การทำกลองข้าวในระบบครัวเรือนออกไปสู่โรงเรียน และเด็กจะสนใจการเรียนและกิจกรรมของโรงเรียนมากกว่ากิจกรรมในครัวเรือน อีกทั้งเห็นว่ารายได้จากกลองข้าวในทุกวันนี้มีรายได้ต่ำ เด็กจึงไม่เกิดแรงจูงใจใฝ่เรียนรู้การทำกลองข้าวอย่างต่อเนื่องและจริงจัง นายคำ ดีมาก (2541) ซึ่งเคยเป็นวิทยากรสอนเด็กบอกว่า “ตอนอยู่โรงเรียนเขาจะสนใจดี แต่เขาบ่ติดตามพอเขาออกโรงเรียนแล้ว เขากะบ่ไคร่กะกัน เขาบ่เอาแท้” นอกจากนี้ผู้ปกครองส่วนใหญ่เมื่อเห็นลูกเรียนหนังสือสูงกว่าระดับประถมศึกษา ก็ไม่ต้องการให้ลูกเสียการเรียน เสียเวลาทำการบ้าน จึงไม่คิดจะให้ลูกหัดทำกลองข้าวหรือสอนลูกทำกลองข้าว ซึ่งบางคนบอกว่า “เป็นฮีนหนังสือ เขาจะบ่อยากไปกวนเป็นนาคหรือเป็นฮีนหนังสืออย่างเดียวกะพอละ” (สุข คังอารมณ์, 2541: สัมภาษณ์)

2. วิธีการเรียนรู้และถ่ายทอด

จากปัจจัยและกิจกรรมดังกล่าวข้างต้นนี้ จะเห็นว่าวิธีการเรียนรู้และถ่ายทอดทำกลองข้าว นั้น อาศัยบทบาทของครอบครัวเป็นหลัก ถึงแม้ว่าในโรงเรียนจะจัดกิจกรรมการเรียนทำกลองข้าวก็ตาม แต่ในที่สุดเด็กนักเรียนก็ต้องย้อนไปให้ผู้ปกครองสอน และฝึกให้ที่บ้าน เพราะเด็กเตรียมดอกไม้เป็น จักดอกไม้ได้และครูก็ทำกลองข้าวไม่เป็น เมื่อมีปัญหาต้องให้ผู้ปกครองช่วย ดังนั้นวิธีเรียนรู้จึงอาศัยการถ่ายทอด จากพ่อแม่ผู้ลูก ครอบครัวใดที่พ่อแม่ยังคงจูงใจคาดหวังหรือเล็งเห็นคุณค่าของคนให้ทำกลองข้าว ก็พบว่า เด็ก ๆ ครอบครัวนั้นก็สามรถทำกลองข้าวเป็นและสืบทอดฝีมือของพ่อแม่ไว้ได้ จนถึงปัจจุบัน

การตรวจสอบและประเมินคุณภาพกลองข้าว

ถึงแม้ว่าการผลิตกลองข้าวของชุมชนตำบลเมืองมาย จะมีวัตถุประสงค์เพื่อเป็นภาชนะใช้สอยในครัวเรือนและเป็นสินค้าก็ตาม แต่ผลผลิตกลองข้าวที่ผลิตได้นั้น เป็นผลผลิตที่เกิดจากเทคนิคฝีมือชาวบ้าน เป็นศิลปหัตถกรรมที่มีคุณค่าในด้านศิลปะด้วย ดังนั้นในการตรวจสอบและประเมินคุณภาพของผลผลิตกลองข้าว จึงพบว่าชาวบ้านจะพิจารณาในองค์ประกอบทั้ง 2 ด้าน คือ องค์ประกอบด้านประโยชน์ใช้สอยและองค์ประกอบด้านความงาม

1. องค์ประกอบในด้านประโยชน์ใช้สอย

ชาวบ้านจะพิจารณาตรวจสอบและประเมินผลคุณภาพกลองข้าวในด้านประโยชน์ใช้สอย โดยพิจารณาเกี่ยวกับความทนทานในการใช้งานได้ยาวนาน องค์ประกอบหลักที่จะพิจารณาได้แก่ องค์ประกอบต่อไปนี้คือ ส่วนตัวกลอง ส่วนฝา ส่วนดิน และส่วนหู

ส่วนตัวกลอง ต้องแข็งแรงต้องแน่น ต้องมีสองชั้น สามารถทดสอบได้ด้วยการใช้มือบีบหรือกดดูว่าแน่นและแข็งแรงทนทานเพียงใด

ส่วนฝา ต้องแน่น ต้องมีตาครอบด้านใน เมื่อสวมเข้ากับส่วนตัวกลองแล้วพอดีปิดเปิดได้สะดวก ไม่คับไม่หลวมไม่หลุดง่าย และที่สำคัญต้องมีไม้ส่วหรือไม้กระด้างตรงด้านบนของฝา โดยมีการใช้หวายเย็บจิกยึดไม้ส่วติดกับส่วนฝาให้แข็งแรงทนทาน และแน่น สามารถทนน้ำหนักในการปิดเปิดฝากลองข้าวได้เพียงพอ

ส่วนดิน ต้องทำด้วยไม้สัก มีขนาดพอเหมาะ มีความหนาพอดี สามารถรองรับน้ำหนักของข้าวที่บรรจุได้ การเข้าไม้ส่วนดินทำได้แน่นไม่โยกไม่เอียง เวลาวางกับพื้นได้ระดับเสมอกันดีไม่เอียงไปมาและที่สำคัญต้องใช้หวายร้อยส่วนดินยึดติดกับส่วนตัวกลองข้าวได้แน่นหนาทนทาน

ส่วนหู จะต้องทำด้วยหวายเย็บร้อยติดส่วนตัวและติดกับส่วนฝาได้แน่น แข็งแรง ไม่หลุดไม่ขาดง่าย เมื่อร้อยเชือกสายกลองข้าวแล้ว สามารถหิ้วหรือนำไปใช้ไปเก็บรักษาได้ โดยหูไม่หลุดไม่ขาด

2. องค์ประกอบในด้านความงาม

ชาวบ้านจะพิจารณาตรวจสอบและประเมินผลคุณภาพกลองข้าวในด้านความงาม โดยจะพิจารณาถึงรูปทรง ขนาดเส้นดอก สีดอก ลวดลาย และการเย็บจิกเย็บดิน

รูปทรง ต้องมีรูปทรงที่ได้สัดส่วนเหมาะสมกลมกลืนกันทุกส่วน ตั้งแต่ส่วนต้น ส่วนตัว และส่วนฝ้า

ขนาดเส้นตอก เส้นตอกที่ใช้ ทำชั้นใน ตอกหนาเรียบเสมอกันทุกเส้น เส้นตอกที่ใช้ ทำชั้นนอกต้องมีขนาดเล็กและละเอียดเท่ากันทุกเส้น

สีตอก สีตอกทุกเส้นต้องไม่มีรอยด่างดำ หรือเป็นสีออกแดง ๆ ต้องเป็นสีผิวไม้ขาวที่เมื่อแห้งแล้วเป็นสีขาวนวลทุกเส้น ถ้าเป็นตอกที่ย้อมสีต้องเป็นสีดำ สม่ำเสมอ ไม่เลอะเทอะ เปราะเปื้อน เลอะเลือนหรือดำ ๆ ต่าง ๆ

ลวดลาย ส่วนตัวและส่วนฝ้าที่ผู้ทำได้ทำลวดลายต่าง ๆ ใวนั้น ต้องสวยงามทุกลาย สมบูรณ์ เหมาะสมและพอดีกับพื้นที่ ลายแต่ละลายกลมกลืนกันอย่างสมบูรณ์สวยงาม

การเย็บจิกเย็บตีน ต้องเย็บจิกเย็บตีนได้สวยงาม คือส่วนจิกต้องได้ขนาดและสัดส่วนเหมาะสมกลมกลืนกับฝ้าและส่วนอื่น ๆ ส่วนตีนทั้งสี่มุมที่เย็บติดกับกล่องข้าวนั้น ต้องประณีต ไม่มีรอยฉีกขาดตรงส่วนมุมกล่องข้าว และหยาบที่เย็บต้องถักร้อยได้ขนาดสัดส่วนเหมาะสมกลมกลืนกับขนาดกล่องข้าวและสวยงาม

การจัดการผลผลิตกล่องข้าว

ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันการจัดการผลผลิตกล่องข้าว ยังคงมีลักษณะคล้ายคลึงกันคือ เป็นลักษณะจัดการภายในครอบครัว ยังไม่มีระบบจัดการของกลุ่มของชุมชน จะมีบ้างก็เป็นเพียงการพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือเกื้อกูลกันในการฝากกล่องข้าวไปขาย ฝากกล่องข้าวไปแลกข้าว จนพัฒนามาเป็นการจัดการแบบพ่อค้าคนกลางขึ้น ซึ่งก็เป็นพ่อค้าคนกลางในหมู่บ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อค้าคนกลางกับคนทำกล่องข้าวยังเป็นลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน มากกว่าการมุ่งค้ากำไร พ่อค้าคนกลางจะถูกขอร้องให้ซื้อเป็นส่วนใหญ่ จนบางครั้งพ่อค้าคนกลางต้องรับซื้อกล่องข้าวของทุกคน ทั้งที่มีคุณภาพและที่ขาดคุณภาพ เพราะความสงสารเห็นอกเห็นใจคนทำและเข้าใจสภาพของเพื่อนบ้านที่นำกล่องข้าวมาขายให้ จนกระทั่งภายหลังเกิดปัญหากับพ่อค้าคนกลางขึ้น เพราะกล่องข้าวเริ่มขายสู่ตลาดได้น้อยลง ผู้บริโภคจะเลือกซื้อเฉพาะกล่องข้าวที่มีคุณภาพ และเริ่มมีการดำเนินคุณภาพกล่องข้าวบ้านไผ่มากขึ้น จำนวนการขายเริ่มลดน้อยลง จนต่อมาเกิดปัญหากับคนทำขึ้น คือทำกล่องข้าวแล้วขายไม่ได้ ทำแล้วไม่มีคนมารับซื้อ คนทำกล่องข้าวเริ่มมีน้อยลงบางคนก็เลิกทำกล่องข้าวไป ในระยะนี้ ครัวเรือนชุมชน

หลายคนเห็นชาวบ้านมีปัญหาที่ช่วยรับซื้อ เพราะถูกขอร้องจากชาวบ้านให้ช่วยซื้อบ้าง เพราะสงสารเห็นใจบ้าง ภายหลังก็ปรากฏว่า มีครุรวมอยู่ในกลุ่มผู้นำกล่องข้าวของชุมชนไปขายด้วย

กลุ่มผู้นำกล่องข้าวของชุมชนไปขายก็เริ่มเข้าไปมีส่วนในการจัดขบวนการผลิตมากขึ้น พยายามให้คนทำมุ่งเน้นคุณภาพมากกว่าปริมาณ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง อาจารย์สมพงษ์ ชลัย ครูในชุมชนที่เป็นผู้นำกล่องข้าวไปขาย และรับซื้อกล่องข้าวจากชาวบ้านอย่างต่อเนื่องจนกลายเป็นที่พึ่งของชาวบ้านที่ผลิตกล่องข้าวส่วนหนึ่งและได้แนะนำได้พัฒนารูปแบบ ได้เสนอแนะการเลือกตลาดให้คนทำกล่องข้าวปรับปรุงการผลิตให้ตรงตามความต้องการของตลาด

การผลิตกล่องข้าวในทุกวันนี้แม้จะมีคนทำน้อยลง แต่ก็มีคนที่ทำอย่างต่อเนื่องตลอดปีอยู่จำนวนไม่น้อย และคนอื่น ๆ ที่ทำกล่องข้าวเป็น ต่างยังหวังว่าจะมีคนรับซื้อกล่องข้าวอย่างแต่ก่อน หลายคนบอกว่า “ถ้ามีคนซื้อเขาตึงยะกัน ถึงวันนั้นมันบ่ามีไฟซื้อ ยะแล้วมันบ่าได้ขาย เขาจะบ่ายะ” ซึ่งความหวังดังกล่าวจะเป็นไปได้เพียงใด หรือไม่นั้น ขณะนี้คนทำกล่องข้าวชุมชนตำบลเมืองมายก็เริ่มค้นหาวิธีการแก้ไขปัญหาและการจัดการผลผลิตกล่องข้าวกันบ้างแล้ว และจากการเสวนาเวทีชาวบ้านพบว่ากลุ่มผู้นำชุมชน ประธาน อบ.ต. กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ก็เริ่มมีแนวคิดช่วยแก้ไขปัญหาดังกล่าวด้วยเช่นกัน

แต่ถึงอย่างไรก็ตามในขณะที่คนทำกล่องข้าวส่วนใหญ่หือแท้ในการทำกล่องข้าวบ้างเล็กทำบ้าง แต่ปรากฏว่า พ่อหลวงหลีก ลากเกิด กลับสวนกระแสผู้คนในชุมชน โดยที่ในปี พ.ศ. 2537 พ่อหลวงหลีก ลากเกิด ได้นำที่ว่างของตนบริเวณมุมทางแยกของหมู่บ้านไผ่พะสร้าง “ตือบ” เป็นเพียงขายกล่องข้าวและเครื่องจักสานอื่น ๆ อันเป็นผลผลิตของตนเอง พอเข้าขึ้นพ่อหลวงหลีก ลากเกิด ก็เตรียมอุปกรณ์จากบ้าน ซึ่งอยู่ใกล้ ๆ นั้นมานั่งที่ “ตือบ” แห่งนี้ทำกล่องข้าว ทำเสร็จก็แขวนไว้ขาย ตือบของพ่อหลวงหลีก ลากเกิด จึงเป็นร้านขายกล่องข้าวร้านแรก ในชุมชนตำบลเมืองมาย กล่องข้าวของพ่อหลวงหลีกก็ขายให้กับคนถิ่นอื่นที่ผ่านไปมา กิจกรรมของพ่อหลวงหลีกนี้ ได้สร้างโอกาสให้พ่อหลวงหลีก ได้พบปะแลกเปลี่ยนความคิดเห็นกับคนซื้อมากขึ้น มีผู้เสนอแนะปรับปรุงผลผลิตมากขึ้น จนทุกวันนี้ กล่องข้าวพ่อหลวงหลีกได้พัฒนาคุณภาพมากขึ้นกว่าเดิม และที่สำคัญ ตือบขายกล่องข้าวแห่งนี้ได้พัฒนาเป็นที่ชุมนุม แลกเปลี่ยนความคิดเห็น ของคนทำกล่องข้าวในสะแวกใกล้เคียง และเริ่มมีคนทำกล่องข้าวมาฝากขาย หรือเริ่มมีคนทำกล่องข้าวมาขายให้พ่อหลวงหลีกไปขายต่อเพิ่มขึ้น

การพัฒนาปรับปรุงรูปแบบกลองข้าว

การพัฒนาปรับปรุงรูปแบบกลองในชุมชนตำบลเมืองมายยังมีน้อย และทำอยู่ในวงจำกัดเพียงไม่กี่คน คนทำกลองข้าวส่วนใหญ่ยังคงรูปแบบ รูปร่างลักษณะดั้งเดิม

การพัฒนาปรับปรุงรูปแบบกลองข้าวเริ่มมีขึ้น เมื่ออาจารย์สมพงษ์ ชลัย ครูในชุมชนซึ่งเคยสอนอยู่โรงเรียนบ้านนาใหม่ โรงเรียนบ้านไผ่งาม และปัจจุบันสอนที่โรงเรียนบ้านนางาม ได้เข้าไปร่วมนำกลองข้าวชุมชนไปขาย จึงได้พบความต้องการของตลาด ดังนั้น จึงได้เริ่มแนะนำคนทำกลองข้าวบางคนให้ปรับปรุงคุณภาพ ปรับปรุงรูปแบบ ให้ตรงตามความต้องการของตลาด ซึ่งเริ่มทำจริงจึงประมาณ ปี 2536 นอกจากนี้ คนทำกลองข้าว 1-2 คน ก็พยายามคิดรูปแบบลวดลายและรูปทรงกลองข้าวของตนขึ้นก็มี โดยสรุปแล้วพอจะกล่าวถึงลักษณะการพัฒนารูปแบบออกเป็น 5 ลักษณะคือ

1. ปรับปรุงคุณภาพ เน้นความประณีต แข็งแรง ความแน่น โดยเฉพาะเส้นตอกที่ทำลวดลายชั้นนอกให้มีความละเอียดมากขึ้นแต่ยังคงรูปทรงและขนาดตามแบบดั้งเดิม การปรับปรุงลักษณะนี้ คนทำส่วนใหญ่จะยินดีปรับปรุงตามข้อเสนอแนะ เพราะทำได้ง่ายเนื่องจากยังคงเป็นรูปร่างรูปทรงแบบเดิมอยู่ และที่สำคัญ คือ ถ้าทำแล้วมีคนรับซื้อ

2. ปรับปรุงขนาดรูปทรงให้แปลกไปจากเดิมซึ่งกลองข้าวของชุมชนแต่เดิมจะมีรูปทรงสูงเพรียว อาจารย์สมพงษ์ ชลัย ได้แนะนำให้ทำเป็นรูปแบบทรงป้อมเตี้ย แต่ให้ใช้ลวดลายต่าง ๆ เหมือนของดั้งเดิมของชุมชน การปรับปรุงลักษณะนี้มีผู้ทำตาม 4-5 รายในแถบบ้านนางาม และบ้านนาใหม่

3. ปรับปรุงรูปแบบการเก็บปลายเส้นตอกชั้นนอก ซึ่งแต่เดิมจะใช้วิธีปักปลายตอกเข้ากับส่วนชั้นใน ตรงส่วนคอ อาจารย์สมพงษ์ ชลัย ก็แนะนำให้เก็บปลายเส้นตอกชั้นนอกด้วยการทำให้เป็นขอบไม่ต้องปักเข้ากับชั้นใน โดยนำกลองข้าวจากถิ่นอื่นมาให้คนทำดูเป็นตัวอย่างและเลียนแบบตาม แต่วิธีนี้มีคนทำได้น้อย พบว่าแม่หลวงหล้า ชัดแจ้งแรง บ้านนางามจะทำได้ดีมาก

4. ปรับปรุงลวดลายให้แปลกขึ้นกว่าเดิม พบว่า พ่อหลวงคำอ้าย ดีมาก ได้ทดลองทำลายกลองข้าวขึ้นมา 2 ลาย และเรียกลายนั้นว่า “ลายเกี้ยวเก้า” และ “ลายงูขึ้นเก้าไม้” หรือ “ลายเกี้ยวพันเสา” ซึ่งได้ทดลองทำในปี 2540 ซึ่งเป็นลายที่คนในชุมชนไม่เคยทำมาก่อน

5. ได้ทดลองนำลวดลายจากกลองข้าวไปผลิตเป็นเครื่องใช้อย่างอื่น เช่น เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ 2541 อาจารย์จิตรกร แด้มกลอง ได้ทดลองให้ชาวบ้านทำแจกันกระบอกไม้ไผ่

โดยนำลายจากกล่องข้าวมาสานหุ้มกระบอกไม้ไผ่และไผ่ดินเหมือนกล่องข้าว ในเดือนเมษายน 2541 หัวหน้าโครงการวิจัยได้ทดลองให้ พ่อหลวงคำอ้าย ตีมาก ชาวบ้านไผ่ปง นำลวดลายกล่องข้าวไปสานหุ้มกระบอกน้ำดื่ม ซึ่งชาวบ้านเรียกว่า “น้ำคอก” และในเดือนธันวาคม 2541 หัวหน้าโครงการวิจัยได้ทดลองให้ แม่หลวงหล้า ขัดแข็งแรง ชาวบ้านนางาม สานกระเช้าโดยนำลายดอกจันทน์แปดกลีบ เป็นลายกล่องข้าวไปใช้ทำกระเช้า ซึ่งทำให้เกิดการผลิตเครื่องจักสานอื่น ๆ ที่พัฒนาไปจากกล่องข้าวของชุมชน

ความเชื่อในการผลิตกล่องข้าว

การผลิตกล่องข้าวในตำบลเมืองมายไม่ปรากฏว่ามีความเชื่อเข้ามาเกี่ยวข้องกับการผลิตกล่องข้าวแต่อย่างใด การผลิตกล่องข้าวจึงเป็นการผลิตภาชนะจักสานไม้ไผ่ เพื่อใช้บรรจุข้าวเหนียวหนึ่งและเป็นสินค้าเท่านั้น

การใช้ภาชนะจักสานบรรจุข้าวเหนียว

ชาวตำบลเมืองมาย อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง นิยมใช้ภาชนะจักสานใส่ข้าวเหนียวหนึ่งในชีวิตประจำวันอยู่ 2 แบบ คือ “กล่องข้าว” และ “แอ็บข้าว”

กล่องข้าวและแอ็บข้าวเป็นภาชนะจักสานจากไม้ไผ่เหมือนกัน ใช้ใส่ข้าวเหนียวหนึ่งเหมือนกัน แต่วัตถุประสงค์การใช้เฉพาะต่างกัน คือ ชาวบ้านจะใช้กล่องข้าวใส่ข้าวเหนียวหนึ่งไว้รับประทานในบ้านในครัวเรือน แต่ถ้าหากไปทำไร่ ทำนา หรือทำงานอื่น ๆ และจำเป็นต้องห่อข้าวไปด้วย ชาวบ้านจะนิยมใช้แอ็บข้าว

การใช้กล่องข้าวและแอ็บข้าวดังกล่าว เป็นการใช้ภาชนะตามวัตถุประสงค์ซึ่งสอดคล้องเหมาะสมกับการดำเนินวิถีชีวิต เพราะว่ากล่องข้าวเหมาะสมกับการใช้ในครัวเรือนหลายประการคือ กล่องข้าวมีขนาดใหญ่กว่าแอ็บข้าว สามารถบรรจุข้าวไว้รับประทานเพียงพอทั้งวันทั้ง 3 มื้อ คือ ตั้งแต่เมื่อเช้าถึงมือเย็น ซึ่งชาวบ้านจะนั่งข้าวเพียงครั้งเดียวคือตอนเช้าตรู่ แล้วเก็บข้าวเหนียวหนึ่งใส่กล่องข้าวไว้รับประทานทั้งวัน ตั้งแต่เมื่อเช้า มื้อกลางวัน และมือเย็นครอบครัวใดมีสมาชิกไม่เกิน 3 คน สามารถใช้กล่องข้าวเพียงใบเดียวก็ได้ ประการต่อมา กล่องข้าวมีเชือกร้อยยึดส่วนตัวกับส่วนฝาติดกัน ซึ่งเรียกว่า “สายกล่องข้าว” สายกล่องข้าว

รูปประกอบที่ 29 รูปกล่องข้าวและแอ็บข้าว



นี่จะเป็นส่วนที่ช่วยเก็บรักษากล่องข้าวได้สะดวกโดยสามารถไปคล้องไปแขวนกับขอกับตะปู หรือที่เก็บได้ง่าย ช่วยให้พ้นจากการรบกวนของสัตว์เลื้อยหรือมด นอกจากนี้กล่องข้าวยังมี “ตีนกล่องข้าว” ซึ่งทำด้วยไม้สักช่วยให้กล่องข้าวแข็งแรง รักษารูปทรงได้นาน ตั้งกับพื้นไม้ลัม ในเวลาที่ใช้ร่วมกันหลายคน ซึ่งโดยมากคนที่นั่งล้อมวงรับประทานอาหารอยู่ชิดกันจะกด ข้าวจากกล่องข้าวก่อนเดียวกัน นอกจากนี้ตีนกล่องข้าวยังช่วยให้กล่องข้าวไม่สัมผัสพื้น

สำหรับแอ็บข้าวนี้มีความเหมาะสมกับการใช้ในการพกพาไปทำงานหลายประการ เช่นกัน คือ แอ็บข้าวมีขนาดเล็ก เหมาะสมกับการใส่ข้าวไว้รับประทานเพียงมือเดียว โดยมาก เป็นมือกลางวัน และสำหรับคน 1-2 คน อีกประการหนึ่ง แอ็บข้าวมีลักษณะรูปทรงกระบอก ต่ำๆ ไม่มีตีนเหมือนกล่องข้าว ส่วนฝาไม่มี “จิก” แหลมๆ เช่นกล่องข้าว ทำให้สะดวกต่อการ พกพาในการเดินทาง สามารถใส่ในถุงในย่ามได้โดยไม่เกะกะอย่างกล่องข้าว นอกจากนี้แอ็บ ข้าวยังมีฝापิดที่สามารถปิดคลุมทุกส่วนของแอ็บข้าวคือปิดตั้งแต่ส่วนปากจนถึงส่วนก้น ทำให้ ฝาไม่หลุดง่าย เหมาะสมกับการใช้ในการเดินทางไกล

สรุป

ในกระบวนการผลิตกล่องข้าวของชุมชนตำบลเมืองมาย อำเภอแจ้ห่ม จังหวัดลำปาง ปรากฏภูมิปัญญาท้องถิ่นซึ่งเป็นองค์ความรู้ ความสามารถ และทักษะของคนในชุมชนที่สืบทอดมาถึงปัจจุบันนี้ นับว่าเป็นปัจจัยสำคัญต่อการจัดกระบวนการเรียนรู้การผลิตกล่องข้าว การพัฒนาหลักสูตรท้องถิ่นการสานกล่องข้าว การอนุรักษ์และส่งเสริมสืบทอดภูมิปัญญาในการผลิตกล่องข้าว และในด้านการส่งเสริมพัฒนาอาชีพสานกล่องข้าวของชุมชนด้วย

ภูมิปัญญาการผลิตกล่องข้าวของตำบลเมืองมายยังขาดการรวบรวมศึกษาเพื่อนำไปใช้ในการจัดกระบวนการเรียนรู้ การอนุรักษ์ส่งเสริมและพัฒนากระบวนการผลิต ดังนั้นภูมิปัญญาการผลิตกล่องข้าวจึงปรากฏอยู่ในวิถีชีวิตครอบครัวของผู้ประกอบอาชีพสานกล่องข้าวในลักษณะการ “สั่งสอน-บอกเล่า” “ความสามารถ-ทักษะ” และ “ผลผลิตกล่องข้าว”

บทที่ 5

ศักยภาพความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ในกระบวนการ ผลิตกลองข้าว

เมื่อพิจารณาถึงสถานะพื้นฐานและกระบวนการชุมชนของตำบลเมืองมาย ที่เกี่ยวข้องกับการผลิตกลองข้าวในประเด็น ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม สภาพเศรษฐกิจและการทำมาหากิน ภาวะผู้นำในชุมชน ภูมิปัญญาในการผลิตกลองข้าว ความสัมพันธ์ภายในชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างโรงเรียนกับชุมชนแล้ว ในประเด็นเหล่านี้ แต่ละประเด็นมีปัจจัยหลายปัจจัยมีศักยภาพสนับสนุนการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน และมีบางปัจจัยเป็นอุปสรรคบ้าง แต่โดยภาพรวมสามารถสรุปได้ว่า ในเรื่องกระบวนการผลิตกลองข้าว โรงเรียนและชุมชนสามารถทำงานร่วมกันได้ ในบทนี้พอจะกล่าวถึงประเด็นต่าง ๆ ดังกล่าวข้างต้นและปัจจัยสนับสนุน ปัจจัยอุปสรรคได้ดังต่อไปนี้

1. ทรัพยากรและสิ่งแวดล้อม

สภาพทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมที่เกี่ยวข้องกับการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ใน กระบวนการผลิตกลองข้าวได้แก่ ทรัพยากรแหล่งวัตถุดิบ การจัดการทรัพยากร และสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรบุคคลและสิ่งแวดล้อมในชุมชนและโรงเรียน สภาพการคมนาคมในชุมชน

แหล่งวัตถุดิบ ซึ่งเป็นทรัพยากรในการผลิตกลองข้าว คือ ไม้ไผ่หาง ไม้สัก และหวาย ถึงแม้ว่าไม้ไผ่หาง ไม้สักหวายยังคงมีอยู่ในป่ารอบ ๆ ชุมชน แต่ในปัจจุบันแหล่งทรัพยากรวัตถุดิบเหล่านี้ มีจำนวนลดลง “ไม้ไผ่” หรือ “ไม้หาง” สำหรับทำดอกสานกลองข้าวที่มีคุณสมบัติเหมาะสมแก่การทำดอกต้องเข้าไปตัดหาในป่าที่ไกลกว่าเดิม เนื่องจากทุกวันนี้มีการตัดใช้ไม้ไผ่เพื่อใช้ทำตะเกียบใช้เผาด่านกันเพิ่มขึ้นและมีชาวบ้านบางกลุ่มเลี้ยงช้างและช้างหักกินไม้ไผ่มากขึ้น จึงมีผลกระทบต่อการใช้ไม้ไผ่ของกลุ่มผู้มีอาชีพสานกลองข้าวพอสมควร แต่ก็ยังถือว่าในปัจจุบันนี้ไม้ไผ่ยังมีพอสำหรับใช้สานกลองข้าวในชุมชน หมู่บ้านที่ยังมีปริมาณไม้ไผ่มากพอคือบ้านแม่เป็น บ้านนาใหม่ บ้านนางาม ส่วนบ้านไผ่พะมีน้อยลง และบ้านไผ่ปงนั้นไม่มีไม้

ไผ่ที่มีคุณสมบัติดีพอสำหรับสานกลองข้าวแล้ว ส่วน “ไม้สัก” ซึ่งใช้เป็นส่วนใหญ่ประกอบสำคัญสำหรับใช้ทำ “ตีนกลองข้าว” นั้นชาวบ้านในชุมชนจะใช้วิธีเก็บหาไม้สักเก่ามาใช้ เพราะจะรูดง่ายตัดแต่งง่าย โดยมากจะหาจากเศษไม้ ตอไม้ในป่า ไม้สักเป็นไม้หวงห้ามตามกฎหมาย แต่ในระดับชุมชนเจ้าหน้าที่ป่าไม้ไม่ได้เข้มงวดกับชาวบ้านที่เก็บหาเศษไม้สักมาทำตีนกลองข้าว เพราะเห็นว่าเป็นปริมาณน้อยกว่าที่กฎหมายกำหนด และเจ้าหน้าที่ป่าไม้เห็นใจและเข้าใจสภาพชาวบ้านที่ขาดอาชีพขาดรายได้ก็จึงจะลืมนวลๆกันไป แต่ถ้าหากผู้รับซื้อกลองข้าวจากชาวบ้านและนำไปขายต่อ ซึ่งก็ต้องรวบรวมกลองข้าวครั้งละมาก ๆ ก็อาจมีปัญหว่าครอบครองไม้หวงห้ามและผิดกฎหมายได้ถ้าหากเจ้าหน้าที่เข้มงวดขึ้นมาก็อาจถูกจับกุมได้ แต่ที่ผ่านมายังไม่เคยเกิดกรณีผู้รับซื้อกลองข้าวไปขายถูกเจ้าหน้าที่จับกุมแต่อย่างใด สำหรับ “หวาย” ซึ่งเป็นวัตถุดิบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่ง เพราะต้องใช้ร้อยคาดผูกมัดส่วนประกอบกลองข้าวด้วย ป่าในพื้นที่บ้านนาไหม้และบ้านแม่เบินยังพอหาหวายมาใช้ทำกลองข้าวได้ แต่ต้องเข้าไปในป่าลึก ปัจจุบัน เริ่มหาได้ยากขึ้นและมีราคาซื้อขายสูงขึ้น ชาวบ้านนางามบ้านไผ่ปง บ้านไผ่แพะ ต้องซื้อหวายจากบ้านนาไหม้จากบ้านยาง (กะเหรี่ยง) และจากที่อื่น ๆ

สภาพแหล่งวัตถุดิบทั้ง “ไม้ซาง” “ไม้สัก” และ “หวาย” อยู่ในเขตป่าสงวนแห่งชาติ ดังนั้นการใช้ประโยชน์หรือเก็บหาของป่าจึงต้องได้รับอนุญาตตามกฎหมาย ซึ่งทางการอนุญาตให้ใช้ไม้ไผ่และหวาย เฉพาะเพื่อใช้สอยในครัวเรือนเท่านั้น ส่วนไม้สักถือเป็นไม้หวงห้ามตามกฎหมาย แต่อย่างไรก็ตาม ในทุกวันนี้ชาวบ้านก็ยังคงใช้ไม้ไผ่ หวาย และไม้สักจากป่าสงวนแห่งชาติในพื้นที่รอบ ๆ ชุมชน มาเป็นวัตถุดิบในการทำกลองข้าวกันตามปกติเช่นในอดีต

ทรัพยากรบุคคลและสิ่งแวดล้อมในชุมชนและโรงเรียนที่เกี่ยวข้องกับการผลิตกลองข้าว คือ ผู้ประกอบอาชีพสานกลองข้าว ครูที่จัดกิจกรรมการเรียนรู้ผลิตกลองข้าวและ เด็กนักเรียนที่ยังสนใจและช่วยพ่อแม่ทำกลองข้าว กลุ่มผู้ประกอบอาชีพสานกลองข้าวยังปรากฏมีอยู่ในชุมชนตำบลเมืองมาย ชาวบ้านตำบลเมืองมายที่มีอายุ 30-40 ปีขึ้นไปทุกคนสานกลองข้าวเป็น ในปัจจุบันชาวบ้านที่สานกลองข้าว ก็ยังมีอยู่ทุกหมู่บ้าน มีตั้งแต่วัย 23 ปีจนถึง 73 ปี ในกลุ่มนักเรียนที่ยังสนใจและช่วยพ่อแม่สานกลองข้าว พบมากที่สุดที่บ้านไผ่แพะ และมีบ้างที่บ้านนาไหม้ แต่ในบ้านไผ่ปงและบ้านแม่เบินนั้นเด็กนักเรียนไม่สนใจคงมีแต่ผู้สูงอายุเท่านั้นที่ยังทำกลองข้าวอยู่ ส่วนครูที่จัดกิจกรรมการเรียนรู้สานกลองข้าวมีเพียงโรงเรียนเดียว คือ โรงเรียนบ้านไผ่งาม (ไผ่งามวิทยา) ซึ่งปัจจุบันโรงเรียนแห่งนี้ยังมีนโยบายให้นักเรียนฝึกหัดทำ

กล่องข้าวอย่างต่อเนื่อง แต่ครูที่สนใจในเรื่องนี้มีน้อย ครูที่รับผิดชอบกิจกรรมนี้ก็มีข้อจำกัดในการศึกษาองค์ความรู้ในกระบวนการผลิตกล่องข้าวของชุมชน ศักยภาพของทรัพยากรบุคคลเหล่านี้ มีแนวทางที่จะพัฒนาไปสู่การทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชนได้ สำหรับสิ่งแวดล้อมของโรงเรียนทั้ง 4 โรงเรียน ไม่มีปัญหาต่อการทำงานร่วมกันระหว่างโรงเรียนกับชุมชน เพราะชาวบ้านสามารถใช้สถานที่ของโรงเรียนได้และโรงเรียนตั้งอยู่ในหมู่บ้านทุกโรงเรียน มีนโยบายส่งเสริมการทำงานร่วมกับชุมชน

การจัดการทรัพยากรและสิ่งแวดล้อมในชุมชน ชาวบ้านในตำบลเมืองมาย ในปัจจุบันเริ่มพบปัญหา สภาพป่าถูกทำลาย ชุมชนเริ่มมีสภาพแห้งแล้ง มีน้ำน้อยไม่พอเพียงแก่การเพาะปลูกพืชหลังฤดูทำนา และเกิดปัญหาการตัดไม้ไผ่ไปขายกันเป็นปริมาณมากจนเกิดความขัดแย้งขึ้นในชุมชนโดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่างชาวบ้านไผ่ปางกับชาวบ้านไผ่แพะและเกิดปัญหาโค่นล้มกอไผ่ทั้งกอเผาทำถ่านขาย ปัญหาดังกล่าวนี้อาจารย์และผู้นำชุมชนเริ่มตระหนักถึงปัญหา และมีการแก้ปัญหาในชุมชนร่วมกันคือ ชาวบ้านและผู้นำหมู่บ้านตกลงร่วมกันกำหนดแบ่งเขตพื้นที่ใช้สอยไม้ไผ่ของแต่ละหมู่บ้านขึ้น ห้ามคนหมู่บ้านอื่นเข้าไปตัดไม้ไผ่ไปขาย และห้ามทุกคนเผาไม้ไผ่ในป่าด้วยวิธีล้มกอไผ่ทั้งกอเพื่อทำถ่านอีกต่อไป ซึ่งข้อตกลงดังกล่าวช่วยแก้ปัญหาการแย่งชิงไม้ไผ่ระหว่างชาวบ้านแต่ละหมู่บ้าน และช่วยยุติการเผาไม้ทำลายป่าได้ในระดับหนึ่ง

การใช้ไม้ไผ่เพื่อทำกล่องข้าวของชาวบ้านตำบลเมืองมาย นับได้ว่าเป็นการใช้ไม้ไผ่อย่างรู้คุณค่า ไม่ทำลายวงจรชีวิตไม้ไผ่ ซึ่งต่างไปจากกลุ่มทำตะเกียบ และกลุ่มเผาถ่าน เพราะว่ากลุ่มทำตะเกียบจะตัดต้นไผ่ทุกต้นที่มีอายุแก่ตั้งแต่ 2 ปีขึ้นไป และกลุ่มเผาถ่านจะตัดต้นไผ่ทุกขนาด ไม่ว่าไม้ไผ่อายุอ่อนหรืออายุแก่ แต่กลุ่มทำกล่องข้าวจะคัดเลือกตัดเฉพาะต้นไผ่ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเท่านั้น คือ “ไม้หนุ่ม” (อายุ 6-12 เดือน) “ไม้ปล้องยาว” “ไม้ผิวสวยงาม” ซึ่งบางกอจะมีต้นไผ่ที่มีคุณสมบัติเหมาะสมเพียงต้นเดียว ชาวบ้านก็จะตัดเพียงต้นเดียว บางกอไม่มีต้นใดมีคุณสมบัติครบชาวบ้านก็จะไม่ตัดกอต้นนั้นเลย

สภาพการคมนาคมในชุมชนและระหว่างชุมชนกับตัวเมืองลำปางและระหว่างชุมชนกับตัวอำเภอแจ้ห่มในปัจจุบันมีความสะดวกรวดเร็วขึ้นพอสมควร ซึ่งจะเป็นปัจจัยสนับสนุนทำให้การขนส่งผลผลิตกล่องข้าวออกไปขายนอกชุมชนได้ง่าย พ่อค้าคนกลางจากต่างถิ่น สามารถเข้าเข้ามารับซื้อในชุมชนได้สะดวกมากกว่าแต่ก่อน แต่ขณะเดียวกันคนในชุมชนก็มีความสะดวกในการเดินทางและสามารถออกไปทำงานนอกพื้นที่ ซึ่งมีรายได้สูงกว่าการทำกล่องข้าว

ได้มากขึ้น และส่งผลให้คนเริ่มนิยมไปประกอบอาชีพอื่น ๆ นอกชุมชนและละทิ้งการประกอบอาชีพในหมู่บ้านและการสานกล่อ่งข้าวได้ในที่สุด นอกจากนี้ครูทุกโรงเรียนก็มีความสะดวกในการเดินทางสามารถมาเข้ากลับเย็นได้ โดยไม่ต้องพักอยู่บ้านพักครูเหมือนในอดีต

2. สภาพเศรษฐกิจและการทำมาหากิน

ชุมชนตำบลเมืองมาย มีสภาพเศรษฐกิจที่ค่อนข้างต่ำ ชาวบ้านมีรายได้น้อย การประกอบอาชีพมีอยู่อย่างจำกัดเพียง ทำนาข้าว ทำไร่ข้าว และอาชีพอื่นหลังจากว่างจากการทำนาทำไร่ ด้วยการปลูกหอม กระเทียม ถั่วลิสง สานกล่อ่งข้าว หาของป่าและรับจ้างเท่านั้น การประกอบอาชีพเหล่านี้ของคนส่วนใหญ่ในชุมชนยังสร้างรายได้ไม่พอเพียงต่อการยังชีพ และบางส่วนยังขาดแคลนข้าวบริโภค โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหลายครอบครัวของบ้านแม่ปิ่น บ้านนาไหม้ และบ้านนางามมีข้าวบริโภคไม่ถึงปีก็หมดเพราะปลูกข้าวได้น้อย

สภาพการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพสานกล่อ่งข้าวของชาวบ้านในรอบปี จะวนเวียนอยู่กับการปลูกข้าวไร่ ปลูกข้าวนา ในพื้นที่ที่จำกัด เมื่อหมดฤดูทำนาแล้วคนที่ไม่มีที่นา ก็ปลูกถั่วลิสง ปลูกหอม ปลูกกระเทียม และสานกล่อ่งข้าว ส่วนคนที่ไม่มีที่นา ก็จะสานกล่อ่งข้าวและเก็บหาของป่า การสานกล่อ่งข้าวสำหรับคนในวัยทำงานนั้น จึงเป็นงานเสริมที่ทำในเวลาว่างจากทำนา ทำไร่ และเพาะปลูกเท่านั้น ส่วนผู้สูงอายุ หรือผู้ที่ทำงานหนักไม่ไหว ก็จะสานกล่อ่งข้าวเป็นหลัก ช่วงเวลาที่มีคนสานกล่อ่งข้าวกันมากจะเป็นช่วงที่ไม้ไผ่ซาง มีคุณสมบัติเหมาะสมกับการทำดอก คือตั้งแต่เดือนตุลาคม ถึงเดือน เมษายน หลังจากนั้นแล้วจะไม่นิยมทำกล่อ่งข้าว เพราะไม้ไผ่ซางมีอายุแก่เกิน 1 ปี ทำให้ดอกแข็ง หักง่าย และสีผิวไม้ไผ่ไม่สวยงาม ดังนั้น เมื่อใดที่ไม้ไผ่มีอายุแก่เกิน 1 ปี ชาวบ้านก็จะทำกล่อ่งข้าวน้อยลง และรอจนกว่าจะมีไม้ไผ่ซางรุ่นใหม่มานำมาทดแทนและมีอายุพอเหมาะก็จะเริ่มต้นสานกล่อ่งข้าวกันอีกครั้งหนึ่ง วนเวียนเป็นเช่นนี้ทุกปีไป แต่ถ้าใครจำเป็นต้องสานกล่อ่งข้าวในช่วงที่ไม้ไผ่มีอายุเกินขนาด ก็จะพยายามหาไม้ไผ่ในป่าลึกที่ขึ้นในบริเวณที่ชุ่มชื้น ริมลำห้วยหรือบริเวณน้ำซับ มาใช้ทำกล่อ่งข้าวเพราะไม้ไผ่ที่ขึ้นในพื้นที่แบบนี้จะยังคงความเหนียวอยู่บ้าง

จำนวนประชากรที่ประกอบอาชีพสานกล่อ่งข้าว ในปัจจุบันจึงไม่แน่นอน เพราะการสานกล่อ่งข้าวไม่ใช่งานอาชีพหลักแต่เป็นอาชีพเสริม คนสานกล่อ่งข้าวจึงมี 2 กลุ่มใหญ่ คือกลุ่มที่เป็นวัยทำงาน กับกลุ่มผู้สูงอายุหรือผู้ทำงานหนักไม่ค่อยไหว กลุ่มที่เป็นวัยทำงานจะสานกล่อ่งข้าวบ้างเป็นบางเวลาที่ว่างจากการประกอบอาชีพงานหลัก เช่น ทำนา ทำไร่ เพาะ